

A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig

Bevezetés

E dolgozat címében megjelölt jelenség gazdaságtörténetünk egyik alapvető mozzanata. A kereskedelmi tőke előfutára az ipari tőkének.¹ A kereskedelmi tőke felgyülemelésének korábbi vagy későbbi időpontja, növekedésének lassúsága vagy fokozódó gyorsulása, nagyságának mértéke : döntő módon határozza meg a kapitalizálódás útjára lépés lehetőségét és az ezen való haladás ütemét. Vizsgálódásunknak a fővárosra történt korlátozása nem jelenti a probléma szűkítését. Ellenkezően. A XVIII. sz. utolsó negyedében Pesten alakul ki az ország kereskedelmi központja. Így tehát elsőrangú jelentősége van annak, miként alakult és fejlődött a kereskedelmi tőke azon a helyen, ahol viszonylagosan legnagyobb erővel kellett végbemennie a kereskedelmi tőke felhalmozódásának. Ennek bősége vagy elégtelensége természetesen az ipari fejlődés intenzitásának egyik legfontosabb együtthatója volt. Éppen ezért Pest-Budára exponálva a kérdést, itt mint klinikai eseten tanulmányozhatjuk a fejlődés menetét.

Emellett helytörténeti szempontból ugyancsak fontos ennek megismerése, hiszen a városok fejlődésének a kereskedelem az előfeltétele.² Maga a városkialakítás az ipar munkája. Az ipari tevékenységnek az őstermelésből való kiválásával keletkeznek a városok, ezeknek fejlődését azonban a kereskedelem viszi tovább. Budapest története szempontjából is elsőrangú fontossága van annak a vizsgálatnak, milyen volt a városfejlesztő erő, aminek a kereskedelmi tőke oldaláról kellett jönnie.

I. A kereskedelmi tőke kialakulásának kezdeti akadályai (1686—1792-ig)

A kereskedelmi tőke megjelenése Budán ugyan jóval későbbi keletű, mint Nyugaton, de szerepe van már a Mohács előtti két évszázadban. Ha vizsgálódásainkat mégsem terjesztjük ki erre a korszakra, ezt kettős megfontolásból tesszük. Először is Buda és Pest koraközépkori kereskedői túlnyomó részben olaszok és délnémetek, a szó szoros értel-

mében „kalandor kereskedők” (merchants adventurers), akik nemcsak személyükben vándorok, hanem tőkéik is kósza jellegűek, éppúgy mint a Skandináviában és Novgorodban tartózkodó Hansa kereskedőké. A másik megfontolás, hogy az 1526 előtti és a török hódoltság utáni kereskedelmi tőkének a felhalmozása között éppúgy hiányzik a kontinuitás, mint az ókori római és a helyükben keletkezett középkori városok között. Még ha a Mohács előtti budai kereskedelem sokkal erőteljesebb lett volna is, mint amilyen volt, a folytatása megszakadt. Ezért a bevezetőben körvonalazott probléma szempontjából ennek tárgyalását itt mellőzhetőnek tartjuk.

Mohács után az idegen kereskedők eltávoztak Budáról, és szétseledek a XVI. század eleje óta felfejlődésben levő pesti terménytőzsérek is. Az ország három részre szakadása széttepte a főváros kapcsolatait a régi piaccal. A XVI. és XVII. századi marhakiviteli konjunktúrában nem részesült, ennek haszna főleg bécsi tőkések zsebébe került.³ Behozatali cikkekben Buda Belgrádnak lett másodkeze. 1686-ban a török hódoltság levantinus kereskedői nyomtalanul eltűntek. Vagyonuk a császári hadsereg martaléka lett. A két város kereskedelmi tekintetben is tabula rasanak volt tekinthető.

A termelőerők helyreállta előtt lehetetlen volt, hogy Pesten a kereskedelmi tőke felgyülemzése megindulhasson, még ha a fejlődés nem ütközött volna is a politikai rendszer és a sajátos termelési viszonyok hátráltató erőibe. Elsősorban azt kell vizsgálnunk, melyek voltak ezek az akadályok 1686 után.

1. A piac szűk terjedelme

A szűkkörű piac és ennek igen lassú ütemű szélesedése a pest-budai kereskedelem fejlődésének legerősebb féke a XVIII. században. A török uralom után a két város egy szinte pusztaság terület földrajzi központja. A Duna—Tisza közén és a Dunántúl keleti felében mindössze 37 717 családot számoltak 1702-ben, a Mohács előtti népességnek nem egészen egynegyed részét. Hatos szorzószámmal ez 226 303 léleknek felel meg, míg 1930-ban 4,2 millió volt a népesség. Ezen a hatalmas területen mindössze annyi búzaföldet arattak le, amely a Budapest határával felérő terület akkori átlag termésének felelt meg.⁴ A kezdetnek elképzelhetetlenül alacsony számai a század végéig természetesen lényegesen megváltoztak, de a növekedés üteme eleinte igen lassú, csak 1750 után gyorsul meg a benépesítés szélesebb hullámverésének ideérkezésével. Az eke alá fogott terület a század végével eléri a következő századvégének felét,⁵ de csak a hajózható folyók mellett élő parasztságnak volt fölöslege.⁶ A lakosság száma a II. József-féle népszámlálásig több mint kétszeresére nőtt csak hogy a népszaporulat legnagyobb része olyan elemeket jelentett, akik naturál gazdaságban éltek, és így alig jelenthettek vásárlóerőt. A parasztság kisajátítása a piacot kiszélesíti ugyan, de a politikai gazdaságtan e tételének Magyarországra való érvényességét

Mérei Gyula találó okfejtése kétségbe vonja. „Bár az egyik oldalon a parasztság kisajátítása folytán egyre nagyobb paraszti tömegek váltak el földjüktől, minthogy többségükben nem tudták eladni munkaerejüket, úgyszólván semminemű vásárlóerőt nem jelentettek. Csak a jómódú parasztság vásárlóképes. Ez azonban csak vékony réteget jelentett.”⁷

A belső piac fejlődésének lemerésére a külkereskedelem, különösen a behozatal terjedelmének változása alkalmas. 1733-ban a behozatal értéke 3 millió Ft,⁸ míg a 80-as évek átlagában 10,8 millió.⁹ A növekedés tehát 260%, míg a népszaporulat ebben az időközben 250%.¹⁰ A kereskedők száma is valamivel nagyobb mértékben növekedvén, mint a behozatalé, az áruforgalomnak egy kereskedőre eső átlaga tehát csökkent. E három adat összevetése így arra mutat, hogy a kereskedelmi tőke felhalmozásának lehetősége nagyon korlátozott volt. A kereskedelmi forgalom és a népesség növekedésének csaknem teljes egybevágóságával szemben nézzük meg egy olyan ország megfelelő adatait, ahol a tőke gyarapodásának üteme még nem is jelzi a legfelsőbb fokot: Franciaországot. Itt a század második és negyedik negyede között a lakosság 22%-os szaporodása mellett az áruforgalom értéke megháromszorozódott.¹¹ Így persze gyarapodhatott a vagyonos francia kereskedő réteg. Nálunk a fogyasztó elemek: a föld népe, amely csak kivételes vidékeken rendelkezik fölösleggel,¹² a kis számú városi polgárság, amely a hanyatló céhkorszakban elszegényedik, az iparoslegény, akinek bére másfél napszámnak felel meg, a kisnemesség, amelynek szükségleteit még mindig a gyomor mérete szabja meg. Ebben a piaci adottságban a jórészt külföldi cikkekre szorító kereskedelem lehetőségei igen csekélyek.

A pesti kereskedelem forgalma a XVIII. század első felében még a többi magyar központokét sem éri el. Az itteni vámhivatalt a csekély forgalom miatt 1722-ben — Dunaföldvárra helyezik át.¹³ A budai vámhivatal forgalma 1738-ban csak egyötöde a pozsonyinak.¹⁴ „Az itteni kereskedők között igen kevésnek van valamije.”¹⁵ Csak a század utolsó két évtizedében válik Pest a magyarországi forgalom központjává. A fejlődés főoka, hogy az ausztriai manufaktúráknak mind nagyobb szüksége lett a magyar nyersanyagokra. A század közepén még csak 5 millió Ft-ot kitevő export a nyolcvanas évek végén meghaladja a 17 milliót. Almássy Pál szemléletesen írja le¹⁶ a külkereskedelem lebonyolítását. „Az egész országban szétszórt, alárendelt görög és zsidó faktorok a terményeket kicsinyben összegyűjtik, gyakran azonban a külföldi kereskedők maguk küldik alkalmazottaikat a termelőhöz, ahonnan Pestre, mint kereskedelmi központba hozzák fel az árut. A pesti kereskedő ezeket részben ausztriai megbízóinak küldi el, részben a pesti vásárra érkező német kereskedőknek adja el.” Ebből látszik, hogy Pest forgalmi központ jellege már erősebb, de a pesti terménykereskedő inkább csak ügynöke az osztrák nagykereskedőnek, amint csak alkusza a földesúrnak.” Kevés magyar kereskedő szerezheti be első kézből a külföldi gyártmányokat — folytatja Almássy —, hanem az itteni vásárra érkező külföldi kereskedőtől kapja.” A pesti kereskedelem, vagy még inkább

a kereskedelem Pesten, ha fel is lendül, de még a kezdetleges vásári fázisban van. „Az itteni vásárra jönnek az osztrákok, akik a mi kereskedelmünket a maguk hasznára folytatják” — írja Berzeviczy Gergely.¹⁷

Pest kereskedelmi szerepének nagybodásával párhuzamosan Budán úgyszólván megszűnt a kereskedelem. Buda város tanácsa azt jelentette az 1790. évi országgyűlésnek, hogy „a kereskedelem itt említésre sem méltó, Buda fekvésénél fogva sem alkalmas a kereskedelemre”.¹⁸

2. A kereskedelmi tőke szétporlasztása a gyarmati rendszer elején

A bécsi kormány gyarmati politikájában Magyarországgal szemben, két fázis különböztethető meg. Amíg a termelőerők csekély hozama miatt vámpolitikai eszközök alkalmazása még nem lehetett időszerű, a katonai erővel végrehajtott kifosztás módszerein volt a hangsúly. Amint azonban az ország kezd előrehaladni a termelés terén és az addig fejlődésében elmaradt osztrák ipar kezd kibontakozni, kialakulhattak a gyarmati rendszer vámpolitikai eszközei. A katonai elnyomás székhelyén, Budán és Pesten élesen megkülönböztethető e két forma.

„Pest kereskedelmi szempontból jól fekvő hely — írta Pest tanácsa 1703-ban az udvari kamarának — de nehezen válhatik azzá, amíg a katonaság Pesten marad.”¹⁹ Találó és a jövőbe pillantó felismerés ez. Buda mint a főparancsnokság szállása egyáltalán nem, Pest pedig csak azután kezd kereskedelmi gócponttá kifejlődni, amint a katonai városuraság megszűnt. Elsőnek maga Kollonics állapította meg, hogy a tisztek kereskednek és ezzel a polgárságtól elvonják a megélhetési lehetőséget.²⁰ A szatmári békében megkötött kompromisszum az udvar és a nemesség között nem terjedt ki a polgárságra. Vele szemben a katonai erőszakosságok tovább folytak. Az 1722-es országgyűléshez a felszabadított terület városai feliratot intéztek, amely megdöbbentő képet fest a katonaság sarcolásairól.²¹ A katonák fosztogatásai ellen csak 1739-ben történik az első királyi intézkedés, és csak az ötvenes években ritkulnak a panaszok.²²

A katonai kizsákmányolás természetesen nem kedvezett a kereskedelemnek, sőt a fosztogató tisztek kezében létesített tőkeakkumulációt. Az így keletkezett vagyonokat ugyanis a visszavezényelt tisztek kivonták az országból.²³ A katonai kizsákmányolásnak a Lajtán túlra juttatott haszna a továbbiakban az ottani tőkék gyarapítására szolgálhatott.

Nem csupán a nyers erőszak alkalmazásával ment végbe a katonai kizsákmányolás, hanem a várparancsnok által idehívott olasz kereskedőknek monopóliumot élvező üzletei útján is, amelyekben a császári tisztek voltak a „csendes társak”. A várparancsnokság gyanús üzleteit 1710—1722 között Brentano Monticelli bonyolította le, nagy részben Orsetti tábornok és Savoyai Jenő csepeli jószágkormányzójának tőkerészesedésével. A vállalkozás felszámolása 30 000 Ft-ot eredményezett, amit az üzlettársak kivittek az országból.²⁴ A várparancsnoki sötét

üzletek folyamatosságát ezután a Bernucca-cég biztosította mintegy harminc éven át. Amikor Bernucca meghalt, a hagyaték hivatalos értéke meghaladta a 200 000 Ft-ot, sőt egy másik forrás félmillióra becsülte.²⁵ Kétségtelenül ez volt a XVIII. század közepén a legnagyobb magyarországi polgári vagyon. Ha ez a tőke ipari vállalkozásokba ment volna át, nagy lendületet idézhetett volna elő. Bernucca azonban, mint az Osztrák Keleti Társaság iparvállalatainak magyarországi főügynöke,²⁶ ellentétes érdekű volt egy keletkezhető magyar manufaktúrával szemben. Ezért sem változhatott át a kor legnagyobb itteni kereskedelmi tőkéje ipari tőkévé. Az örökösök hátrahagyása nélkül meghalt Bernucca hagyatéka részben különböző állami, városi és egyházi pénztárak között morzsolódott szét, részben kiszivárgott az országból.²⁷

A század közepén ért meg a helyzet odáig, hogy a vámtarifák eszközével lehessen biztosítani a magyar gyarmat fölötti teljes uralmat. Ezt megelőzőleg sem maradt azonban felhasználatlanul a vámmal, egyelőre a belső vámmal való operálás lehetősége, hogy a kereskedelem hasznát a kincstár lefölözze. Buda és közvetve Pest még a többi városnál is hátrányosabb helyzetbe került az Árpád-korból eredő királyi vámnak 1718-ban történt visszaállításával. Ez a vám a rendes harmincad felét tette, tehát a Budára vitt áruk után másfélszeres vámot kellett fizetni. Buda volt az egyetlen város, ahonnan kivitt portékák vámkötelesek voltak. A törvénytelen elvámolás csápjai a pesti vásárokra is átnyúltak.²⁸ Sőt a magyar udvari kamara a gyarmatpolitika szolgálatában odáig süllyedt, hogy 1773-ban a bécsi helyi áruk királyi vámját a harmincad másfélszeresében, a magyar árukét pedig ennek két és félszeresében állapította meg.²⁹ Csak József császár erélye vetett véget a helyi vámszedéssel a több mint fél századig tartó visszaélésnek, amit az 1751-es országgyűlés is „abusive et usurpative” jelzővel illetett.³⁰

A gyarmatrendszer kereskedempolitikai szakasza az 1754. évi harmincadszabályzattal kezdődik. Az ekkor még fejlődése elején állott osztrák ipar nem gondolhatott arra, hogy Magyarország iparcikkbehozatalát teljesen kezébe kaparintsa. A bécsi vámpolitika ezért még nem összpontosíthatta minden erejét arra, hogy Magyarországot az osztrák iparcikkek kizárólagos vásárlására kényszerítse, hanem egyelőre megelégedett azzal, hogy a magyar behozatali forgalom közvetítői hasznát a bécsi kereskedőknek tartsa fenn. A vámtarifa fokozatai arra szorították a magyar importőrt, hogy az osztrák közvetítéssel megdrágított külföldi árut vásárolja meg, mert így a 30%-os vám helyett csak 5%-ot fizetett,³¹ és ha osztrák árut vásárolt, ezt 3%-os vám ellenében hozhatta be.³² A Bécsben külföldi iparcikket vásárló magyar kereskedő kénytelen volt 5—10% jutalékot fizetni az üzletkötésben csak névleg részt vevő osztrák cégnek.³³ „A vámtarifa a magyar kereskedelmi tőke felhalmozódását lefékezte és a magyar kereskedelmet az osztrák kereskedelmi tőke szolgálatába állította.”³⁴ A bécsi közvetítőkereskedelem itteni hegemóniáját Almássy Pál is megállapította, amikor mint fiumei kormányzó tervezetet dolgozott ki a magyar kikötő forgalmának fejlesztésére. „Pest

semmi lehetőséget nem nyújt a tengerparti kereskedelemnek és nem is fog addig nyújtani, amíg a magyar kereskedő a bécsi lerakatokból vásárolja olasz és levantei áruit.”³⁵ Bécs tehát nemcsak nyugat felé, hanem délkeleti irányban is leföldrő állomása a magyar behozatalnak. Még az udvari számszék nagytekintélyű elnöke, Zinzendorf is beismerte, hogy „a magyar városok a szabad kereskedelem akadályozása következtében tönkre mennek és hitelük, kereskedelmükkel együtt megsemmisül”.³⁶

A magyar kereskedők közvetlen külföldi kapcsolatainak szét szakítása egyben a terménykivitel elé is új akadályt gördített. „Ha lehetne könnyebbé tenni a külföldi áruk behozatalát, akkor ezek a portékák külföldi szekereken érkeznének és innen magyar gyapjúval, borral megrakodva térhetnének vissza, míg most nagyon nehéz magyar fuvarost találni külföldi szállításhoz.” A bécsi kormány is jól ismerte a behozatalnak és kivitelnek ezt az összefüggését, amit a vámtarifa ellen tiltakozó pozsonyi kereskedők foglaltak össze ilyen tömör formában,³⁷ és amikor a behozatal hasznának leföldrőzése érdekében elvágta a magyar kereskedők külföldi összeköttetéseit, ezzel az osztrák iparnak a magyar termények fölötti uralmát erősítette meg.

A gyarmatpolitika erődítményrendszerében volt azonban egy rés, amit a bécsi kereskedelem nem ellenőrizhetett. Ez a hézag a török határ. Az 1718. évi passzarovici béke ugyanis biztosította a szultán birodalmából érkező áruknak igen alacsony, 3%-os vám melletti beengedését, sőt azt is, hogy a török alattvalók, az ún. görögök szabadon kereskedhessenek a Habsburgok országaiban. Ez az új kereskedő elem leleményességével és levantei tőkekapcsolataival tátongó úrt tölthetett be Magyarországon. Az ide telepített osztrák kereskedők kis csoportja a Rákóczi-szabadságharc végével ugyanis valósággal szétzúllott. A pesti kereskedőtestület taglétszáma csak 1726-ban érte el újból az indulás 14 főnyi kis állományát és ezután 14 év telt el tagfelvétel nélkül.³⁸ Ez a maroknyi szatócs szellemű kereskedő nem tölthette be feladatát, a görögök szinte a senki földjén telepedhettek le. 1720-ban még csak öten voltak Pesten, de hamarosan 23-ra szaporodtak.³⁹ A kereskedelmi testület felvette velük a harcot és kieszközölt egy pátenst, amely a görög kereskedők tevékenységét a török árukkal való nagybani kereskedelemre korlátozta.⁴⁰ A rendelet azonban papíron maradt. Mária Terézia háborúinak külpolitikai szempontjai a török alattvalók kímélésére intettek. Ezért a Helytartótanács mindig lefogta a pesti tanács kezét, ha ez meg akarta rendszabályozni a görögöket. Egészen 1763-ig, a hétéves háború befejezéséig tartott kíméleti idejük.⁴¹ Ezalatt zavartalanul foglalkozhattak minden fajta üzlettel. Olyan szövvényes ügyleteket is le tudtak bonyolítani, amilyenekre a nehézkes pesti polgári kereskedők alkalmatlanok voltak.

A hatvanas évek végétől kezdve a görög kereskedőkkel szemben követett politika logikusan illeszkedik a gyarmatpolitika irányához. Pesten ekkor 138 görög kereskedő volt, 33 „német, katolikus, polgári” kereskedővel szemben.⁴² Az új politika célja: megakadályozni, hogy

nagyobb vagyonokat halmozzanak fel. Ha azonban ilyenek mégis keletkeznének, ezeket a kereskedelmen és iparon kívüli befektetések felé kell irányítani. Mindenekelőtt eltiltják a török alattvalókat a gabonakereskedéstől. Ezután 1772-ben megszüntetik a passzarovici béke által biztosított vámelőnyüket.⁴³ A legnagyobb csapást az 1774. évi, ún. húségeskü-rendelet mérte rájuk. Eszerint az a török alattvaló, aki a királynőnek húségesküt tesz, teljesen szabadon kereskedhetik, míg azokat, akik megmaradnak török alattvalóknak, a hazájukbeli árukkal való kereskedésre korlátozzák. A húségeskü letételének az lett a következménye, hogy a királynő új alattvalói elvesztették törökországi vagyonukat és szülőföldjükkel való hitelkapcsolatuk megszakadt.⁴⁴ Éppen ez volt a rendelet célja. Egy következő évi rendelet⁴⁵ viszont más irányú kedvezményt ad a pesti görögöknek, mintha kárpótolni akarná őket kereskedelmi tevékenységük korlátozásáért: megengedi nekik házingatlanok szerzését Pesten. A görög vagyonnak a házbirtok felé terelése éppen úgy kormányintenció, mint földvásárlásaik, amiket a kormány a nemeslevelek bőséges osztogatásával mozdított elő. Inkább legyenek háziurak és földbirtokosok, mintsem manufaktúra alapító kereskedők. A gazdag görög kalmárok, a Mocsonyi, Agorasztó, Szaczelláry, Graboczky, Ghika stb. családok leszármazottai a politikai és vármegyei életben játszanak majd szerepet. A nemesi életforma beültetése a görögökbe célszerű módja volt a kereskedelmi vagyonok felbomlasztásának. Bár a nemeslevél számottevő előnyt jelentett a nemesített kereskedőnek a vámokon és réveken a polgári kereskedővel szemben, de nem volt elegendő arra, hogy a földesúri élet csábításától megvédje őket.

E rendszabályok hatásaként megindult a pesti görögök kereskedelmének visszafejlődése. A nyolcvanas években számuk a felére olvadt le. Súlyosan ártott nekik még a valószínűen kormányintencióra Pesten leányvállalatot alapító bécsi Natorp cég fellépte. Ez a világpiaci kapcsolatokkal rendelkező nagykereskedő azokban a fűszerárukban, amelyek addig a görögök monopóliumát alkották, minimális haszonnal kalkulált, bőségesen kárpótolva magát vegyi áruinak felcsigázott haszonkulcsaival.⁴⁶ Ezzel a pesti görögök levantei másodkézből a nyugati kereskedelem harmadkezeivé süllyedtek le.

Hogy mennyire gyarmati jellegű volt a görögökkel szembeni politika, legjobban mutatja a bécsi helyzettel való összevetés. Amíg Pesten a századfordulón már csak 12 olyan görög kereskedő akadt, aki megmaradt a szultán alattvalójának,⁴⁷ addig ugyanakkor Bécsben 217 bejegyzett török cég volt, amelyek a húségeskü kényszerétől mentesen szabadon kereskedhettek, az osztrák alattvaló görögök száma pedig csak 15 volt.⁴⁸

Míg Ausztria gazdasági életében a levantinusok továbbra is, főleg a XIX. század első felében, igen nagy szerepet vittek (Sina! Eskeles!), addig a pesti görög kereskedelem bizonytalan helyzetének tudatában — egy rövid próbálkozástól eltekintve — távortartotta magát az ipari alapításokban való részvételtől.

3. A kereskedelmi tőkefelhalmozódás helyi akadályai

A bécsi kormány abban a törekvésében, hogy megakadályozza a kereskedelmi tőke felgyülemlesztését, kéretlen segítséget kapott a pesti városi tanácstól. A helyi hatóság a kereskedelem céhszerű formáinak megvédésével törekedett annak megakadályozására, hogy egy újjgazdag kereskedő elem keletkezhessek, amely előbb-utóbb magához ragadhatná a tanácsban uralkodó patricius ház- és szőlőbirtokos rétegnek a város feletti hatalmát.

A pesti kereskedők testülete, a grémium minden ízében céhszerű alakulat volt. A kereskedés a testület tagjainak kizárólagos joga. A grémiumba való felvétel lehetősége még korlátozottabb, mint amilyen a kézműves céheknél volt szokásos: öt évi tanonckodás ugyanannál a kereskedőnél, három évi segédeskedés kizárólag Pesten. Tőkében gyenge, szűk látókörű, szatócsszellemű kereskedők tartották kezükben a vezetést, amely támadásban volt a grémiumon kívül álló „kontárok”: zsidók, görögök, házalók ellen és védekezésben a grémiumba belépni akarókkal szemben. Amint a céh távol tartja az átlagosnál ügyesebbet, a túl veszedelmes versenytársat, ugyanígy a grémium az átlagosnál nagyobb tőkével bíró jelentkezőt. Talán legjellemzőbb az az eset, hogy a grémium azon a címen utasította el Natorp Tivadart, Bécs egyik legnagyobb cégének társtulajdonosát, hogy nem volt boltosinas és nincs segédlevele.⁴⁹ Szinte valamennyi jelentősebb kereskedőt a Helytartótanács utasítására volt kénytelen felvenni a tiltakozó grémium.⁵⁰ Mennyi hivatott kereskedő lehetett azonban azok között az elutasított pályázók között, akiknek sérelmét a felsőbb hatóságok nem orvosolták. A kereskedelmi tőkeakkumulációt nemcsak az alkalmas jelöltek visszautasításával gátolta a grémium, hanem sok esetben olyan reverzálisok kikényszerítésével is, amelyek az új vállalkozás anyagi megalapozottságát gyengítették. Így pl. a pályázónak kötelezni kellett magát arra, hogy mással nem társul, vagy zsidóval nem lép csendes társasviszonyba, vagy új üzletágra nem terjeszkedik ki.⁵¹

A grémiumnak kenyéririgységtől hajtott elzárkózó magatartását a városi tanács egyes kirívó esetekben mégiscsak fékezte, teljes egyetértés volt közöttük a zsidók távoltartásának kérdésében. Ezek a zsidók főleg morvaországi családokhoz tartoztak, rokonai összetartozásuk egyben tőke- és hitelkapcsolatokat is jelentett. Éppen tőkeerejük és hagyományos üzleti leleményességük tette őket nem kívánatos elemmé.

Buda és Pest kiváltságlevelei értelmében meg lehetett tagadni a zsidók befogadását. Budán azonban a kormány jó ideig nem engedte érvényesülni a zsidók távoltartására törekvő városi politikát. Lipót császár háborúit a bécsi Oppenheimer cég finanszírozta, a kormány tehát nem tűrhette, hogy ennek gabonafelvásárlóit Buda városa ne engedje be. A zsidó kereskedők budai helyzete azonban a spanyol örökösödési és az 1717-es török háború befejeztével gyöngülni kezdett. Amikor

1746-ban a kancellária elrendelte a zsidók kiűzését Budáról,⁵² ennek már gazdasági szempontból nem volt jelentősége.

Pesten, ahol a budaihoz hasonló védettség nem állott fenn, nemcsak a zsidó személyeket, hanem áruikat is távoltartották. Egy tanácsi határozat elkobzás terhe alatt rendelte el egy budai zsidó lerakott áruinak eltávolítását. Amikor egy brünni bank Pesten szövetraktárt akart létesíteni és a Hofkommerzrat ajánlólevelében megjegyezte, hogy bár a bank részvényesei zsidók, de a pesti telep élére keresztény megbízottat állítanak, a tanács ezzel szemben arra kérte a kancelláriát, védje meg őket a zsidók inváziójától.⁵³

A Pestre be nem engedett, majd a Budáról kiűzött zsidók a Zichy grófok óbudai uradalmában telepedtek le, mint „védett zsidók”. A Zichyek többször valóságos megtorló gazdasági háborút viseltek Buda ellen, védett zsidóik zaklatása miatt. Ennek fejében a kereskedelmi profit nem kis hányada az uradalom pénztárába folyt be. Az óbudai zsidó kereskedelem, a XIX. századi pesti kereskedelem előfutára, számottevő volt. Löbl és Kappel óbudai textilnagykereskedőkkel Pesten és Budán senki sem tud versenyezni, tőlük vásárolnak a pesti kiskereskedők.⁵⁴ Itt telepedett meg az első nagy gyapjúkereskedő, Boskowitz Sámuel, akinek Pestre költözését egy negyed század múlva sem engedte meg a pesti tanács.⁵⁵ Az óbudai zsidókat mint legveszedelmesebb versenytársaikat rettegték a pesti kereskedők és kieszközölték azt a királyi rendeletet,⁵⁶ amelynek értelmében az óbudai zsidóknak az áruk elkobzása terhe alatt tilos Pesten kicsinyben árusítani. Csak 1771-ben kapják meg egyesek a commoratiós jogot, amelynek értelmében lakást ugyan nem tarthatnak Pesten, de bizonyos időközben itt megszállhatnak.⁵⁷

Ezt a zárlatot végül is áttörte az allodizálódó földbirtoknak zsidó ügynökeikkel keletkezett érdekközössége. Az óbudai zsidók panaszt tettek Pest megyénél, hogy „amikor a mágnások áruival Pestre jövünk, a város háborít bennünket a szabad kereskedésben.” A vármegye a zsidók védelmére kelt és megengedte az óbudaiaknak a Pesten való árusítást,⁵⁸ míg aztán II. József korlátozott mértékben lehetővé tette letelepülésüket, ha nagykereskedők, vagy ha manufaktúrát akarnak alapítani.⁵⁹ A pesti tanács azonban csak egyes nagykereskedőket akart befogadni, nem minden ellenállás nélkül. Különösen a gyapjúkereskedőkkel szemben makacsolta meg magát a tanács. Amikor a gyapjúkonjunktúra kezdetén az óbudai koronauradalom gyapjújának eladásával megbízott kereskedők közül hatan kértek letelepedési engedélyt a kincstári gyapjúüzletek lebonyolítása céljából, azzal utasították el őket, hogy ehhez nem szükséges az ittlakás.⁶⁰ Erre közülük a legvagyonosabb, Offenheimer Márkus 100 000 Ft⁶¹ vagyonát gyapjúba fektette és Bécsbe vándorolt ki. Elutasította a tanács egy trieszti zsidó nagykereskedő hasonló kérését is. Pedig a zsidókon kívül más kereskedő nem igen akadt, aki a gyapjú exportjával állandóan foglalkozott volna. A pesti tanács zsidóellenes politikája egyik legfőbb oka annak, hogy a XVIII.

század végéig Pesten nem alakulhatott ki olyan gyapjúkereskedelem, amely megfelelt volna a magyar gyapjúkivitel jelentőségének.

II. József halála másnapján a pesti tanács elrendelte a beköltözött zsidók kiűzését. A Helytartótanács azonban rögtön megsemmisítette a határozatot, mert „ez az egész ország kereskedelmében zavart idézhet elő” és elrendelte, hogy az országgyűlés végzéséig a már itt lakó zsidók tartassanak meg eddigi jogállapotukban. Pest város országgyűlési követi utasításában megismételte a zsidók kiűzésére irányuló követelését és hozzátette, hogy eltávolításuk semmi kárral nem fog járni a kereskedelemre, „amelynek folytatása nem kíván állandó helyet”. A pesti álláspontot azonban még a többi városok sem tették magukévá.⁶² Az országgyűlés döntése meghagyta a zsidókat a II. József alatti helyzetükben.

A zsidó kereskedők terményüzleteinek megzavarása már ellenkezett a földesurak érdekeivel, innen van a jozefinista szellemű, zsidó vonatkozású rendelkezések fenntartása a reakció idejében. Amikor azután a pesti tanácsnak nem maradt más alkalmas eszköze a zsidók letelepülésével szemben, mint a rendeletek megszorító értelmű magyarázata, a Helytartótanács rendszerint megváltoztatta a város elutasító határozatait, ha terménykereskedő ügyéről volt szó, viszont nem volt kifogása a textilkereskedők távoltartása ellen. Csak a század utolsó évében enyhült a tanács magatartása, ekkor költözhetek Pestre az óbudai textilkereskedők és színnyomatozók, Pest XIX. századi textil-nyagykereskedelmének megalapítói.

A városi tanács és a grémium sok évtizedre akadályozó magatartása a keletkező nagyobb kereskedelmi vállalkozásokkal szemben jelentős lépésvesztés volt a kereskedelmi tőke gyarapodásának folyamatában.

Ezzel ellentétben a Délvidéken halmozódott fel kereskedő tőke délszláv, német stb. kereskedők kezén, mert a termény és állatkereskedelmet ők bonyolították le.

4. A hitelszűke mint a kereskedelmi tőkefelhalmozás akadályja

A pénztőke összpontosulása — eltérően a Nyugattól — nálunk elsődlegesen nem a kereskedők kezében történt, illetve a termelés körén kívül álló elemek körében ment végbe. Főképpen két helyen akkumulálódott a készpénz a XVII. század elején. Először is a császári hivatalnokoknál és katonatisztekknél, akiket a bécsi kormány részabadíttott a lakosságra, és fizetés helyett jogot adott nekik arra, hogy az országot kifosszák. A pénzfelhalmozás másik gyűjtőpontjára a neves merkantilista író, Schröder, a szepesi kamara tanácsosa mutat rá: „Az egyház minden pénzt magához von, egyedül a papok lesznek gazdagok, mindenki más szegény.”⁶³ Nem sokat örököltünk tehát „a középkor hagyatékából, a kereskedelmi és uzsoratókéből”.

Így tehát az idegenben keletkezett kereskedelmi tőkének áttételére volt ráutalva az ország. Bécsi, olasz, görög és zsidó tőkék szivárogtak

ide, de az itt felduzzadt idegen tőkék nagy része visszaáramlott eredeti helyére.⁶⁴ Tartósabb és jelentékenyebb tőkeakkumulációt jelentett a cseh—morva családi kapcsolatokon felépült zsidó tőke profitjainak összetevődése. A kereskedelmi tőkék idegen eredete, csekély mértéke és állandóan tartó elszivárgása a kereskedelmi hitel sajátos itteni formáját alakította ki. Ennek jellegzetességei a bankszervezet teljes hiánya, a termelésen kívüli hitelforrások, ezeknek szűkössége és az ingatlan hitel jellegzetességeihez való illeszkedése. A meg nem határozott idejű, hosszú hitelek forrásai között első helyen áll az egyház. A kereskedőknek főként a szerzetesrendek hiteleztek, míg a káptalanok inkább a városoknak nyújtottak kölcsönöket.⁶⁵ A nagy vagyonú rendeknek József császár által történt feloszlása után ez a hitelforrás elapadt, és a Vallásalap visszakövetelte a kihelyezett pénzeket. A század elején a szoldateszka végzett bankári funkciókat, elsősorban az itt meggazdagodott hadbiztosok. A kereskedőknek a hosszú tartamú hitelre való rászorultságát jól mutatja egy peres ügy, amelyből kiderül, hogy Diamandi pesti görög üzletébe csendes társként belépett egy bácskai szerb 10 000 Ft-tal, az egész üzleti tőke 20%-ával, ennek ellenére 50%-os haszonrészesedés jogával, bár az egész üzletvitel Diamandi dolga volt.⁶⁶ A kereskedelem hitelszűkét aligha lehet jobban jellemezni.

A közép- és rövidlejáratú hitelek leggyakoribb formája a záloghitel volt. Ezt leginkább a zsidók nyújtották.⁶⁷ A fedezett áru becsértékének legfeljebb egyharmad részéig adtak kölcsönt havi 2—3% kamatra.⁶⁸ A záloghitelnek nemcsak a feltételei voltak súlyosak, hiszen a kamat felemésztette a várható profit nagyobb részét, hanem ezenfelül immobilizálta az árut és ezáltal lassította az áru forgási sebességét. A század utolsó harmadában már számos esetben találkozunk bécsi folyószámlahitelekkel is.⁶⁹ A kereskedőknek égető szükségük volt hitelekre. „Ebben az országban a legtöbbször hitelre kell eladni”: ezzel a megokolással kérte a pesti Natorp-cég, hogy vámtartozásait három hónapra hitelezzék. Még a készpénzre történt vásárlások kiegyenlítése is három hónap múltával volt esedékes. A kasszaüzlet ebben a korban még a Nyugaton is 31 napos fizetési határidőt jelentett, a magyarországi 90 napos fizetési esedékességben a rendkívüli pénz- és hitelszűke, valamint a pénz lassú forgása jut kifejezésre.

Az áruváltón alapuló üzleti forgalom nem válhatott széles körűvé, mert az adós hitelképességén kívül szükséges volt az is, hogy alávesse magát az alsó-ausztriai váltótörvényszék illetékességének, mert a magyar bíróságok nem ítélték meg váltón alapuló követelést. Emiatt Natorp külön váltóúrlapot készíttetett.⁷⁰ Ez a szokatlanul terjedelmes formuláré a nyolc lényeges váltójogi kifejezésen kívül egy 348 szóból álló nyilatkozatot is tartalmazott. Ebben a váltóadás a bécsi bíróság illetékességének elismerésén kívül a Verbőczy-Hármaskönyv összes perhúzó fogásainak igénybevételéről lemond, arról az itt szokásos jogról is, hogy a hitelezőt készpénz helyett áruval fizesse ki. A váltó szövegének különös toldásai megfeleltek a magyar hiteljog hézagainak és egyben tanulságosan

jellemzik a hitelező súlyos kockázatát, követelése behajtásának hosszú és nem mindig biztonságos útját, valamint károsodása gyakoriságát az értékesíthetetlen árukkal való „kielégítés” által. Természetes, hogy az ilyen szokatlan tartalmú váltó nem lehetett fizetési eszköz a nemzetközi forgalomban. A váltónak belföldön való leszámítolása pedig nem volt lehetséges. Minthogy az ilyen váltóval külföldinek fizetni nem lehetett, a pesti Natorp csak úgy teljesíthette hitelezőivel szembeni kötelezettségeit, hogy váltót intézvényezett a bécsi Natorpra és csak az ennek elfogadványával ellátott hitelokmányt küldhette Hamburgba, vagy Londonba, tehát terhelte őt a tetemes jutalék, amit a bécsi anyavállalat aláírásáért kellett fizetnie. Sokszor igénybe kellett vennie egy-egy külföldi bank giróját is, ami ismét csak a bécsi ház kezessége mellett történhetett. Így a legnagyobb magyarországi importőr két-háromszor annyi bankközvetítési költséggel volt terhelve, mint a hasonló hitelképességű külföldi kereskedő. A váltóhitel immobilitását fokozta az is, hogy a Magyarországon aláírt váltót nemcsak leszámítolás, de forgatmány útján sem volt lehetséges értékesíteni.

A bécsi bankszervezet is alig jelentett hitelforrást a magyar kereskedők számára. A cs. k. Kölcsön és Váltóbank csak az osztrák manufaktúrák által engedményezés útján megszerzett hitelokmányok birtokában lehetett hitelezője magyar kereskedőnek. Ugyanígy a bécsi magánbankházak, mint Scheidlin, Fellner, Fries,⁷¹ Kisebb hiteleket 4 heti futammal, zálog ellenében Natorp is folyósított.⁷² Bernucca adósai között is akadtak kereskedők, ő azonban csak ingatlanra való betáblázás mellett hitelezett.⁷³

A görögök egymás közötti hitelei érdekes bepillantást engednek az akkori hitelviszonyokba. A királyi jogügyek igazgatója 1781-ben fiskális keresetet indított egy görög kereskedő ellen, mert ez havi 1% provízió mellett kölcsönzött ki 5000 Ft-ot a törvényes évi 6% helyett. A per folyamán 18 pesti görög kereskedő beadványában előadta, hogy 6%-ra nem lehet több ezer forintot felvenni. Többet fizet az, aki évi 6%-ra obligáció ellenében vesz fel pénzt, mint aki 1–3 hónapra havi 1% mellett kap hitelt, mert ezt azonnal visszafizetheti, míg az obligációs hitelt csak 3 havi felmondás után lehet kiegyenlíteni, ezenfelül a provízió ellenében felvett kölcsön nem nyilvános és így nem terheli a kereskedő hitelét. Az a kereskedő, akinek nincs ingatlana, még 100 forintot sem kaphat 6% mellett. Az 1%-os províziós hitel Bécsben is elterjedt, a császári Bancalis Deputatio is megengedi, hogy a kereskedők ne legyenek a záloghitelre rászorulva.⁷⁴ A városi bíróság elfogadta a görögök érvelését, de a Tárnoki Bíróság a hitelezőt a tőke elvesztésére ítélte, mert semmi címen sem szabad a törvényes 6%-nál nagyobb kamatra pénzt kihelyezni.⁷⁵ A kamatmaximum hitelszűkítő hatását Natorp is érezte és ezért az 1791-es országgyűlés által kiküldött kereskedelmi deputációhoz intézett javaslataiban indítványozta a 8%-os váltóhitel megengedését, de eredményt nem ért el.⁷⁶

A pest-budai kereskedők tőkegyengeségének további jellemzője, hogy nem jöhettek tekintetbe a városi közület hitelszükségletének

kielégítésében. A bankrendszer kialakulása előtt Európa-szerte a kereskedők voltak városaik hitelnyújtói. Hazánkban a nyugati határszél városaiban (Pozsony, Sopron), ezt a szerepüket a XVIII. században megtartották.⁷⁷ Pesten és Budán azonban alig akadt kereskedő a két város hitelezői között. A század végén Barco tábornok, Laffert ezredes és Butler Julianna grófnő Pest főhitelezői.⁷⁸ A város arra kényszerül, hogy újsághirdetés útján keressen 2000 Ft kölcsönt.⁷⁹

Mindezek a kereskedelmi tőke vészes vérszegénységének tünetei, de a jogi felépítmény is felelős ezért. A feudális jog mellett alakult ki nálunk Zsigmond kora óta a városi jog. Amíg azonban Nyugaton a polgárság joga szivárgott át a nemesi jog mezejére, addig nálunk a polgárság erőtlensége következtében a nemesi jog tört be a polgári és kereskedelmi jog területére. A városok legfőbb törvényszéke a Tárnoki Bíróság volt, amely kifejleszthette volna a polgári jogrendszert a maga területén. Ám a kapitalizmus fejlődésének elkorcsosulása miatt a feudális rendet védő jog győzedelmeskedett a Tárnoki Bíróság jogszolgáltatásában is, amely a fejlődés elősegítése helyett a régi szokások konzerváló edényévé vált. Helyette a pesti vásári bíróság kezdett kifejlődni egy hiányt pótló polgári ítélkező szervvé. A kezdetben csupán a vásározók apró-cseprő veszekedéseiben igazságot szolgáltató bíróság elé hovatovább nagyobb és szövevényesebb ügyek is kerültek, sőt a vásáron kívüli kereskedők is alávetették magukat illetékességének. A formalizmustól mentes gyors ítélkezés a pesti vásári bíróságot vonzóvá tette az egész országban. Az ítéletekben már-már a liberális kapitalizmus korának jogelvei mutatkoztak meg. Így pl. az első ismert magyarországi váltóperben (1789-ben), amelyben az alperes a Goldberger-gyár alapítója volt,⁸⁰ meglepően szigorú váltójogi kötelmet állapított meg abban az időben, amikor a Királyi Tábla semmisnek tekintette a váltón alapuló követelést. A vásári bíróság növekvő tekintélye, bíraskodásának kiterjedése, egyes esetekben nemesi perfelekre is, visszatetszést keltett a feudális bíróságokban és egy 1787-ben kiadott rendelet véget vetett a törvénykezés e haladottabb formájának, kimondván, hogy nem pesti polgár alperessel szemben a vásári bíróság nem illetékes. A jozefinista Almássy Pál kir. biztos észrevette ebben a feudális jog diadalát és élesen elítélte az intézkedést, amely „szabad kezet enged a nem fizető adósnak”.⁸¹

A kereskedelmi perekben is érvényesülő feudális szellemű tábla-bírói jogszolgáltatást a bécsi kormány sokáig közömbösen nézte. Amikor azonban az osztrák manufaktúrák is kezdték érezni a magyarországi perhúzás hátrányait, Mária Terézia egy 1775. évi kizárásával az ausztriai cégek számára kiváltságos helyzetet biztosított a magyar bíróságok előtt. „Abból a célból, hogy a gyárak követeléseiket minél gyorsabban kaphassák meg a késedelmes adósoktól . . . azt akarjuk, hogy őket Magyarországon a királyi jogügyi igazgatók képviseljék, miáltal ők a fiscus minden előjogát élvezni fogják.”⁸² A gyarmatpolitika igazságszolgáltatási rendszere a magyarországi feudális jogi felépítményt is félre tolhatta, ha osztrákoknak magyar kereskedők elleni követeléseiről volt szó. Egyéb-

ként azonban érintetlenül hagyta. Az osztrák tőke gyors bírói védelmet élvezett, ennek oltalmában gyarapodhatott, míg a magyar kereskedő tőkéje szétforgácsolódhatott a feudális bíraskodás végeláthatatlan útvesztőjében.

A hitel ebben a korban még nem lehetett „szerény segítője”⁸³ a kereskedelmi tőkefelhalmozásnak.

5. Az egyes kereskedelmi szakmák tőkeereje

Hogyan alakult a kereskedelem főbb ágainak helyzete a szűk belső piac, a gyarmatpolitika nyomása, a hitelszűke és a helyi akadályok közepette a XVIII. század utolsó évtizedéig? Mutatkozott-e valahol olyan figyelemre méltó tőkefelgyülemelés, amely lehetővé tette volna azt, hogy a kereskedelmi tőke a úttörő szerepét tölthesse be az ipar fejlődésében?

Az ország termelő erői sajátosságának megfelelően a *gabonakereskedelem* lett volna hivatva vezető szerepet játszani Pest kereskedelmi ágai között. Ez a szakma a század elején megvolt, később már nem. Az első pesti népességösszeírás 1696-ban még öt gabonakereskedőről számolt be, akik rövidesen eltűntek. Ezek valószínűen Oppenheimer kincstári faktor felvásárlói lehettek, akik e cégnek 1703-ban bekövetkezett csődje után a császári hadbiztosokkal dolgoztak össze.⁸⁴ A török háborúk befejeztével Pest-Budán sokáig nincs nyoma a gabonakereskedelemnek. A két város tanácsai rendszerint maguk vásároltak az uradalmaktól búzát a molnárok és pékek közötti kiosztásra. Az óbudai kincstári uradalom is maga árusított gabonát a fővárosi piacokon.⁸⁵ A gyarmatpolitika is csaknem lehetetlenné tette egy virágzó gabonakereskedelem megszilárdulását. Magyarország gabonakereskedelmének az lett a rendeltetése, hogy biztosítsa Bécs olcsó kenyérellátását; ez a kiviteli főlősség 1—2%-át vette igénybe, hogy pótolja rossz termés esetén Ausztria hiányát. A gabonavám szinte a duzzasztó gát szerepét töltötte be, amelynek zsilipjeit a bécsi fogyasztás és az osztrák földbirtokosok érdekei szerint nyitották ki vagy zárták el. Az ilyen nem állandó, a legtöbbször szünetelő üzleti lehetőségek mellett a gabonakereskedelem nem ereszthetett gyökereket. Annymra nem volt gabonakereskedő Pesten, hogy amikor II. József török háborújának előestéjén elrendelték a gabonakészletek összeírását, csak a molnárokat és pékeket szólították fel jelentéstételre.⁸⁶ A háború alatti szállítások vakító megvilágításba helyezik a pesti kereskedelem tehetetlenségét. Hiába tett a Helytartótanács kecssegető ígéreteket az élelmiszerszállításra vállalkozóknak, majd hiába fenyegette meg őket azzal, hogy további vonakodásuk esetén korlátlanul megengedik a zsidóknak a Pesten való letelepedést,⁸⁷ a kereskedők nem mozdultak. Végül a zsidó betelepüléstől rettegő városi tanács vette kezébe egy „Victualienlieferung Compagnie” összehozását, amiben a 16

legtehetősebb pesti kereskedőnek kellett részt venni, de mindössze 3350 Ft „tőkét” tudtak előteremteni.⁸⁸ Végül is a botcsinálta terménykereskedők kérték az erőltetett vállalkozás felszámolását.⁸⁹ A tanács, meggyőződve tehetetlenségükről, Krappel Ignác bajai gabonakereskedőnek adott megbízást a Pest városára kirótt gabona felvásárlására.⁹⁰ Utána egy rimaszombati vendéglős szállította le a városra kivetett 3000 mérő zabot.⁹¹ A pesti vásáron mindig jelentéktelen a gabonaforgalom, állapítja meg egy kortárs, de hozzáteszi: „ám Pest nagy előnyt élvez a Mosonyig felvontatott gabonás hajókból, amelyek itt néhány napig megszakítják útjukat. Jelentős az a haszon, ami ebből a vendéglősöknek és minden iparosnak jut.” Valóban, a század végéig a hajósok vásárlásánál és vendéglői fogyasztásánál nem sokkal többre rughatott Pest város haszna a gabonaforgalomból.

A századvég nagy gyapjúkonjunktúrájának méretéhez képest a pesti *gyapjúkereskedelem* jelentősége aránytalanul kicsi. A magyar gyapjúkivitel a harmincas évek másfélszázézer forintos átlagáról József császár idejében két és fél millióra duzzadt meg. A pesti vásáron van meg ennek a tükörképe, de nem a pesti kereskedelemben. „A nemesek kötik a gyapjúüzleteket a vásárra jövő külföldi kereskedővel.”⁹² A kortárs bizonyossága szerint a földesúr öntevékenyen kereskedik szennyes gyapjújával, maga igyekszik pénzzé tenni, míg a gyapjúosztályozás értékfokozó műveletének haszna a külföldnek jut. De nemcsak a földesúr kapcsolta ki a kereskedőt, hanem — mint előbb láttuk — a pesti tanács az óbudai száműzetésben tartotta azokat, akik hivatva lettek volna a pesti gyapjúkereskedelmet a század végén meggyökereztetni.

A másik nagy konjunktúrális cikk a hetvenes-nyolcvanas években a *dohány*. Ennek értékesítési rendje sem kedvezett a kereskedelem kifejlődésének. A század első negyedében a császári dohány appaldónak monopóliuma volt a magyar dohányra.⁹³ „Az appaldó előtt több mint száz személy élt a dohánykereskedésből, most senki sem” — jelentette a budai tanács 1702-ben.⁹⁴ A dohánykereskedelem 1723-ban vált szabaddá és főleg görögök, valamint falusi zsidók foglalkoztak vele. Különösen az amerikai szabadságharc következtében előállott európai dohányínség hozott nagy konjunktúrát a magyar termelőnek és kereskedőnek egyaránt, ezek között a Natorp-cégnek, amely még Hollandiába is szállított magyar dohányt. Az amerikai szabadságharc befejezése után, amikor a virginiai dohány újból megjelent az európai kikötőkben, a bécsi appaldó erőteljes akcióba lépett Magyarországon. Még jobban kimélyítette az áresést, hogy elvéreztesse az amúgy is nagy árvesztiséget szenvedő kereskedőket. Amikor pedig a dohány ára újból kezdett emelkedni, az 1789-ben elrendelt dohánykiviteli tilalommal újra letörte az árakat, egyszersmind a magyar kereskedőket is.⁹⁵ A magyar dohánykereskedelem legnagyobb része az appaldó és egyes trieszti cégek kezébe került. Az appaldónak nem volt szüksége kereskedőkre, ügynökei a földbirtokosokkal a helyszínen kötötték üzleteiket.⁹⁶ Az ugyancsak fontos

magyar exportterménynek, a *gubacs*nak forgalma bécsi kereskedők ellenőrzése mellett bonyolódott le, akik nagy raktárakat tartottak az ország különböző helyein.⁹⁷

Vezető helyen álló kiviteli cikkünk, a *szarvasmarha*-forgalom irányításával a gyarmatrendszer akadályozta meg, hogy e téren jelentős cégek keletkezhessenek. Az élőállatforgalomban a bécsi mészárosok elővásárlási jogot élveztek. Mindenki más a vásárokon való vételre volt szorítva. A magyar mészárosok alkalmi társulásai csak saját vágásra vásárolhattak, a bécsi mészárosok viszont bárhol és bármennyit.⁹⁸ A pesti tanács nem törődött az állatkereskedelemmel, bár vásárain az állatfelhajtás adta a legnagyobb forgalmat. „Nem akarunk tudni polgári marhakereskedőkről, a város határa nem arra való, hogy a kereskedők állatai azt elpusztítsák.”⁹⁹ Az állatokkal való kereskedést Pesten — amennyiben erről beszélni lehet — a mészárosok alkalmi társaságai üzték, de az üzlet nem lehetett nagyon jövedelmező, mert a tanács 1788-ban azt jelentette, hogy a pesti mészárosok között senki sincsen, akinek vagyona volna a felesége hozományán kívül.¹⁰⁰ A bécsi mészárosok és felvásárlók kiváltságos helyzete a kiviteli engedélyek megszerzése körül kiegyenlíthetetlen hátrányba sodorta a magyar állatexportőröket. Ugyanez volt a helyzet a sertéskereskedelemben is.¹⁰¹

A *borkereskedelem*, a XVI. század eleji Pest kereskedelmének legfőbb ága nem tudott újból életre kelni, mert úgy a budai, mint a pesti szőlőbirtokos patrícius polgárság az egész századon át körömszakadtáig harcolt az ellen, hogy ide vidéki bort lehessen behozni — Pestre még budait sem. A behozatali tilalom révén a pesti nagypolgárság mesterségesen hajtotta fel gyenge minőségű borának árát. A fővárosi borkereskedelem alapját csak egy 1792-ben kiadott, a két városi tanácsra rákényszerített kormányrendelet teremtette meg.¹⁰² Szabaddá vált tárolás és továbbszállítás céljaira vidéki borokat ellenőrzés mellett behozni. Ezzel kapcsolatban a Helytartótanács kíméletlenül bírálta a két város addigi borpolitikáját: „Tönkre tette a kereskedelmet és csak a magisztrátusnak használt, amely a borbehozatal engedélyezésénél önkényesen járt el.”¹⁰³ A pesti piac elzárkózása és az idegen borok távoltartása miatt a finom borokban nagy termésű Budán nem alakulhatott ki számottevő borkereskedelem. A budai tanács az egyik borkereskedőt, aki Oroszországba is exportált, megfosztotta polgárjogától, mivel ez „arra vetemedett, hogy a polgári szolidaritás megsértésével vidéki bort hozzon a városba”.¹⁰⁴ Ilyen várospolitikával nem fejlődhetett ki a borkereskedelem a XVIII. század végéig.

Az iparcikkkel való kereskedelem terén: a *vasszakma* a fejlettségnek nagyon alacsony fokon állott. Létezéséről a felső-magyarországi vashámorok szinte nem is vettek tudomást. Saját fuvarosaikkal szállították készítményeiket a pesti vásárra, az el nem adott árukat a pesti lakatosmestereknél rakták le, akik azokkal a következő vásárig kereskedést folytattak. Rozsnyóról nagyszámú kereskedő jön le a pesti vásárokra, hatalmasan megrakott szekerekkel. „Innen van a pesti vaskeres-

kedelem fennmaradásának lehetetlensége.”¹⁰⁵ Ugyanezt tették az ország legjobb szerszámkovácsai, a meczenzéfiek. A rimabrezovai vashámor megbízottja Pesten sokáig egy kovácsmester,¹⁰⁶ a diósgyőri vasat Hülffi nyugalalmazott őrnagy osztotta szét a pesti piacon, mielőtt József császár Pest polgármesterévé nevezte ki.¹⁰⁷ A vaskereskedések nagyságára jellemző, hogy a később hatalmassá fejlődött Schopper-cég a kereskedői jogot elődjétől 250 Ft-ért vásárolta meg és a másik „vezető üzlet” egész raktára 2662 Ft-ot ért.¹⁰⁸

Tőkeerősség szempontjából a *textilkereskedelem* sem mutat jobb képet. Az első specializált textilnagykereskedő a savoyai eredetű Bernat Jakab, aki a bécsi Cretier-cég tőkerészesedésére támaszkodott és ez vitte el profitjának nagyobb hányadát.¹⁰⁹ Húsz évi működése után egy pamutfonó manufaktúra létesítéséhez 10 000 Ft-os állami hitelt kért, de a tanács úgy nyilatkozott, hogy Bernat a kölcsön kamatfizetésére sem jó.¹¹⁰ A pesti textilkereskedelem tehetetlensége éppúgy megnyilatkozott a török háború idején, mint a gabonakereskedelemé. Csak a nem szakmabeli Natorp vállalkozhatott egy nagyobb katonai fehérnemű szállítás elnyerésére.¹¹¹ A tanács, látva a pesti textilkereskedők gyengeségét, egy sziléziai cégnek adott engedélyt lerakat létesítésére, még pedig a grémiumba való belépés kötelezettsége nélkül,¹¹² amire addig nem volt példa. Ott voltak ugyan az óbudai zsidók, akiknek számára főleg a morvaországi nikolsburgi családi kapcsolataik képezték a beszerzési forrást, de a tanács még József császár idején is azzal utasította el őket, hogy elvből csak jómódú külföldi zsidókat enged be, nem pedig az ezen a vidéken lakókat.¹¹³

A kereskedelemnek csak egyetlen ágában alakulhatott nagyobb méretű vállalkozás, a *gyarmat- és vegyipar* területén. A Natorp és társa bécsi cég pesti leányvállalata volt ez, amely 1780-ban létesült.¹¹⁴ A pesti telepet a cégtulajdonos testvéröccse vezette. A nagy kikötővárosok importőreivel közvetlenül kötötte üzleteit, de a fizetések lebonyolítása a bécsi Natorp-ház útján történt. Mintegy 1200 céggel állott kapcsolatban. Naponta kapta az üzleti jelentéseket a világkereskedelem gócpontjairól.¹¹⁵ Évi forgalma meghaladta a félmillió forintot. Fennállásának negyedik évében mérlege 36 376 Ft tiszta nyereséget mutatott ki, olyan összeget, amely meghaladta a többi ismert cégek egész évi forgalmát.¹¹⁶ 1794-ben az üzletet átvette a cégvezető, Macher András,¹¹⁷ de az üzlet változatlan cégszöveggel ment tovább, a bécsi ház 30 000 Ft tőkerészesedéssel maradt érdekelve.¹¹⁸ Az üzleti iratok hézagossága miatt nem lehet megállapítani, mi okozta a Natorp-cég visszavonulását a magyar piacról a háborús konjunktúra elején. A bécsi kormánnyal szemben mindenestre megtette köteleességét: a pesti görögöket kiszorította addigi pozícióikból, a gyarmatárubehozatal haszna osztrák kézbe került és így az addiginál is nagyobb mértékben lehetett az ausztriai tőkeakkumuláció táplálója.

6. A kereskedelmi tőke szerepe

A tőkefelhalmozás vérszegény volta — amint láttuk — a saját üzlet kiterjesztésére nem volt elegendő. Még kevésbé volt tehát lehetséges, hogy a kereskedelmi tőke más téren, pl. ipari alapításokban vegyen részt. A peres és csődügyekből kivehetőleg a raktárkészletek értéke többnyire 2—6000 Ft között mozgott. Ritka eset a Cretier textiltég 11 803 Ft-ra becsült áruraktára,¹¹⁹ a Natorp üzlet 140 000 forintos tőkeszámlaegyenlege¹²⁰ pedig példa nélküli. A háztulajdonosok foglalkozási összetétele is mutatja, hogy a vagyonos polgárságnak milyen kis hányada foglalkozott kereskedelemmel. Az 1772. évi pesti házösszeírás szerint a 125 első osztályú ház tulajdonosai között csak 15 kereskedő akadt, 29 kézművessel és 23 vendéglőssel szemben.¹²¹ Pedig a házvagyon a kereskedőnél a vagyonosodás kifejezője, és a hitel akkori állapota mellett a kereskedői hitelképesség elengedhetetlen alapja. Erről azonban éppen ők maguk állítottak ki elég gyöngye bizonyítványt. A bécsi fővámhivatal felszólította a pesti grémiumot, hogy a vámjövédéki megbízhatóság szempontjából rangsorolja tagjait. A válasz az volt, hogy a kereskedők vámtartozásaik húszszorosára jók.¹²² Minthogy az átlagos vámtéher 3% volt, még egy 10 000 Ft-os áruraktár tulajdonosának hitelképességét sem minősítette a grémium 6 000 Ft-nál többre.

Az adóteher megoszlásának egyetlen megtalálható statisztikája (az 1782/83. évből) mutatja a kereskedők tiszta jövedelmén alapuló adó alapjának szerény voltát, bár a patrícius városháza arra törekedett, hogy az adóteher zömét az ingatlanról az ingó vagyonra hárítsa. Az összes kereskedők adója 2191 Ft volt, ugyanannyi, mint a vendéglősöké, míg a kézművesek több mint kétszerannyival voltak megróva. A kisiparosok átlag 8 Ft, a kereskedők 10 Ft adót fizettek. A legtöbb adót fizetők csoportjába 10 kereskedő és 17 iparos tartozott.¹²³ Ezek kis számának mindkét kategóriában való csaknem arányos egyenlősége, és az átlagos adónak ugyancsak nem nagy különbözősége mellett a kereskedelmi tőkének ipari tőkévé való átalakulása nem igen rejtett magában több lehetőséget, mint a kisipari műhelyeknek a manufaktúrába való fejlődése.

Ezt a tételt megerősíti a nyolcvanas években Pesten kialakuló manufaktúrák története. Itt a manufaktúrális fejlődés országos viszonylatban is csekély. 1786-ban a magyarországi manufaktúrákban 9395 munkás dolgozott, Pesten mindössze 303.¹²⁴ Ezeknek kétharmada a három selyemmanufaktúrára jutott: Valero, Boywinkler és Lechner üzemeire. Valero 150 embert dolgoztatott. Budán a Höpfinger manufaktúra képviselte a selyemipart 72 munkással, Óbudán pedig a kincstári selyemfonoda mellett Mazzocatto 17 munkást foglalkoztató üzeme. Ezeknek a vállalkozásoknak egyike sem volt a kereskedői tőke alapítása, éppúgy nem, mint a budai Kuny-féle majolika és a Müller kocsimanufaktúra. Csupán egy időpontban mutatható ki a kereskedelmi tőke szerepe Valerónál. A bécsi kormány 1788-ban beszüntette a magyar

selyemfeldolgozóknak juttatott nyersanyaghitelt és válságba sodorta ezt az iparágat. Ekkor jelentkezett az óbudai Mandl Dávid, aki beszerezte a nyersanyagot, ezenfelül a készárut bizományba vette és az ár kétharmadát rögtön kifizette. Mandl adta az anyagot a két kisebb pesti selyemmanufaktúrának, valamint két Békés megyei fabrikánsnak is, akik mind igazolták, hogy ha Mandltól nem kapnának anyagot, szövőszékeik munka nélkül állnának.¹²⁵ Mandlnak hitelnyújtó szerepe azonban nem volt tartós. A kilencvenes évek elején már nem ő volt Valero hitelezője, hanem fordítva: ő tartozott Valerónak, és rövidesen csődbe került.¹²⁶ Olyan kereskedő volt a magyar selyemipar egyetlen finanszírozója, aki már a háborús konjunktúra elején megbukott.

Míg a selyemmanufaktúrák közvetítője csak a háttérben játszott szerepet, addig nyílt formában lépett fel 1786-ban Bakal Athanász görög vegyianyagkereskedőnek Zsupán János gyapjúfonóval kötött szerződésében. Ennek értelmében Zsupán adja a felszerelést és „obligálja a munkáját és tudományát” a kereskedőre, aki viszont megígéri, hogy pénzt ad, míg a hasznot megfizetik. A tényleg közreműködő Zsupán kötelezettségeit a szerződés tüzetesen előírta, de munkájának mikénti értékeléséről és Bakal pénzügyi mértékéről hallgat. Nemsokára Bakal kiűzte társát a műhelyből, amely végül egészen az ő tulajdona lett, de Zsupán nélkül nem tudta üzemben tartani.¹²⁷

A hatalmas Natorp-cég következetesen tartózkodott attól, hogy az osztrák ipar magyarországi piacának szűkítésére manufaktúrákat létesítsen, jöllehet a kereskedelemben nem ismert szakmai határokat. Ha megfelelő nyereség volt kilátásban, szállított ő egy hadtest felszerelésére elegendő fehérnemű anyagot is, de óvakodott attól, hogy ipari üzemeket alapítson. A pesti kereskedelmi tőke terén egy évszázados fejlődésnek egyetlen jelentős és tartós eredménye egy bécsi cég ide plántált fiókja és ennek sem volt különleges szerepe telepének kapuján túls.

II. A kereskedelmi tőke a századforduló háborús konjunktúrájában (1792–1815)

A XVIII. század utolsó évtizedében élenkebb mozgás mutatkozik Magyarország áruforgalmában. A külkereskedelem terjedelme jelentősen felduzzad. Míg a negyven esztendeig tartó Mária Terézia korban az iparcikkfogyasztásra legjellemzőbb behozatali fejquóta 1 $\frac{3}{4}$ Ft-ról mindössze 2 Ft-ra nőtt, ez a század végéig 3 Ft-ra ugrott fel. A kivitel évi átlagos növekedése 1740-től a józsefi évtizedig csupán 4%, viszont 1787 és a századvég között már 10,5%-ra gyorsul.¹²⁸ Bár II. József halála után megváltoztatták a császár egynéhány, Magyarországot különösen sújtó vámpolitikai rendelkezését, ám a magyar termények exportvámterhe alig vált könnyebbé. Az 1802-es országgyűlés iratai között található jegyzék¹²⁹ kiviteli cikkeinket öt csoportba tagolja a vámakadályok mértéke szerint. Az első osztályba sorolja azokat, amelyeknek vámterhe

nem nagy, pl. méz, szalonna, nyerskender. Ezek között említi a dohányt is, ennek kedvező helyzete azonban nem tartott sokáig: az eredetileg $1\frac{1}{2}$ krajcáros kiviteli vám fokról fokra 12 Ft-ra hágott. A második pontba osztja be többek között a bort, mint olyan árut, amelynek kiviteli vámja nem nagy, de ha Ausztriában fogyasztják el, ott igen nagy consumo alá esik. A harmadik csoportba tartozó áruk a monarchiából való kivitel esetén igen súlyos exportvám alá esnek, pl. a gyapjú, faggyú, hamuzsír. A negyedik kategóriába tartozó árukat a monarchiából egyáltalán tilos kivinni, így a nyersbőrfajtákat. Végül az ötödikben csoportosítja a legfontosabb kiviteli áruinkat: gabona, állatok, zsír, hüvelyesek és a többi élelmiszerek. Ezek mind kiviteli tilalom alatt állanak.

A vámhelyzet tehát a kiviteli viszonylatban igen rossz. Ennek ellenére a külföldi kereslet többszöröződött, vonzási ereje áttörte a gyarmati rendszer sorompóit. A kivitel megnagyobbodott számaiban a francia háborúk által teremtett kedvező értékesítési konjunktúra jut kifejezésre. Horváth Mihály óta történeti irodalmunkban többször találkozunk azzal a megállapítással, hogy a közel negyedszázadig elhúzódó háború gazdasági hatása, nevezetesen a szorosabb értelemben vett hadi szállítási lehetőségek, a magyar termények iránt külföldön megnövekedett kereslet, a napóleoni szárazföldi zárlat, de még a háborús inflációnak kihasználása is a kereskedelem fellendülését okozta. Meg kell vizsgálnunk egyenkint ezeket a tényezőket abból a szempontból, miképpen hatottak a kereskedelmi tőke fejlődésére az ország forgalmi központjában.

1. A háborús konjunktúra

A francia háborúk idejében jelentkező magyarországi gazdasági konjunktúrát előidéző tényezők közül viszonylag kisebb súllyal esett a mérlegbe a megnövekedett katonai szükségletek fedezése, mint a háború okozta világ gazdasági változások. A hadrakelt osztrák seregek állománya legfeljebb százezer fővel haladta meg a békelétszámot. Bár az élelmezés tekintetében az a gyökeres változás állott be, hogy míg békeidőben a katonaság kaszárnyák hiányában nagyjából a falvakban „feküdt” és ellátását a bekvártélyozó parasztság természetben volt kénytelen adni, a csapatok háborús koncentrációjával előállott kenyér-, hús- és zabszükségletet már nem lehetett a naturál-gazdaság keretében előteremteni. Az országgyűlések által megszavazott természetbeni subsidium gabonáért viszont nem fizettek. Különben is — két, rövid ideig tartó hadjárat kivételével — az osztrák seregek Felső-Olaszország, a Rajnavidék és Belgium termését élték fel. A hadfelszerelés iparcikkei tekintetében a II. József által mintaszerűen megszervezett katonai intendántúra gondoskodott arról, hogy mindent az ezredműhelyek állításának elő, óriási raktárakban halmozták fel az egyenruhát, nyersanyagot, hogy fölösleges pénzt ne pazaroljanak a háborús időkben megdráguló árukra.¹³⁰ A francia háborúk alatt ez a helyzet módosulha-

tott, de nem annyira, hogy az ipari nyersanyagok piaci helyzetét a kincstári vásárlások túlzottan befolyásolták volna. Ennek az iratokban nincsen nyoma.

Az erősebb nekilendülést az akkori világpiac szétszakítása robbantotta ki. Az angol flotta 1796 óta őrködött azon, hogy az Egyesült Államok és általában a tengerentúl áruai ne juthassanak el Franciaországba és az ennek alávetett államokba. Az 1807-től 1812-ig tartó orosz–török háború elzárta a fekete-tengeri gabonás hajók áthaladását a Boszporuszon. Spanyolországnak hadszíntérré válása megsemmisítette az akkori világ legnagyobb gyapjútermelését és ennek hatása még Waterloo után is sok éven át érezhető volt. Az így keletkezett és egyre fokozódó áruhiány szöktette fel az árakat, és a magyar búzát, gyapjút, dohányt, bort keresetté tette olyan piacokon is, ahová azelőtt alig jutott el. A világpiaci áremelkedés hatása tetemes nyereséget hozott elsősorban az áru-termelő nagybirtokosoknak és egyes spekulánsoknak.

A magyar, közelebbről a pesti kereskedelem ezeket a nyereszkesedési lehetőségeket viszonylag igen kis mértékben tudta kihasználni. A kereskedő helyzetét jól világítja meg Macher Andrásnak, a Natorp-cég utódának egy regensburgi kereskedőhöz 1805-ben írt levele: „... a dohány, viasz, minden áru drágább lett és drága készpénzért úgyszólván semmit sem lehet kapni. A termelők túlságosan meggazdagodtak, nem adják ide terményeiket, ha nem fizetik meg a követelt árat. A kereskedő háromszoros tőkével sem szerezheti meg azt, amit azelőtt.”¹³¹ Ez a megállapítás rátapint a lényegre: az egyes kereskedő csekély tőkéje mellett, amit hitel útján alig tudott növelni, az addiginál kisebb szerepre szorult a piacon. „Csak az nevezheti magát szerencsésnek, aki szerződésekkel olcsó áron halmozhat fel készleteket és ezeket drágán adhatja el.”¹³² Csakhogy a földesurakkal kötött szerződés sokszor semmit sem ér, mert ha ismét emelkedik az ár, a birtokos nem szállít. „Esterházy uzsoráskodik az olajmaggal, 4 Ft-ról 26 Ft-ra emelte az árat, míg vevőjét 20 Ft-os áron terhelte a szállítási kötelezettség Bécs városával szemben.”¹³³ Esterházy nem kivétel, hanem típus. A szerződészegő földesurat a kereskedő nem perelhette a Tárnoki Bíróságnál. A magyar kereskedőnek nincsenek jó kapcsolatai a bécsi minisztériumoknál, míg egyes osztrák spekulánsoknak sikerül váratlanul kiviteli tilalmat kieszközölni, ezzel lenyomni az árakat és így az ország kárára meggazdagodni.¹³⁴

A háború előtt hiányzó pesti *gabonakereskedelem* kifejlődését a konjunktúra alig vitte tovább. A rendeletek tiltják, hogy kereskedők gabonát vásárolhassanak össze. Ezért Liedemann Frigyes, akiről még többször lesz szó, jobb hiányában nyersselyemmel való kereskedelemre kér engedélyt.¹³⁵ Legfeljebb a kereskedelmen kívül álló spekulánsok állanak össze egy-egy alkalmi kincstári szállításra, így pl. 1796-ban Egger György kávé Krachenfela és Mayer Ferenc serfőzőkkel.¹³⁶ Egger erre a célra magánosoktól szedett össze 50 000 Ft-ot, köztük volt egy ezredes, lelkész, Schedius helytartósági tanácsos, de csak egy kereskedő 1000 Ft-tal.¹³⁷ Pest megye 1813-ban arra kényszerül, hogy a subsidium

búzáat megfelelő kereskedő helyett Liedl pesti mészáros alkalmi társaságával vásároltassa össze, akiknek szintén nincs pénzük, ezért az insurrectionalis alapból kapnak erre a célra 100 000 Ft-os kölcsönt.¹³⁸ A minddel foglalkozó Hacher-cég nem találta meg számításait ebben a szakmában, egyetlen búzakötése 2% haszonnal járt.¹³⁹ Forhegger odesszai kereskedő 1804-ben akart volna tőle gabonát vásárolni, mire azt válaszolta: „*Pest nem gabonakereskedelmi központ, inkább forduljon temesvári kereskedőkhöz.*”¹⁴⁰ A Károly főherceg által adott kiviteli engedéllyel érkezett Pestre egy belgrádi görög kereskedő, de csak Temesvárott köthetett le 3000 mérő búzáat.¹⁴¹ A legnagyobb hitbizomány-tulajdosok, mint Esterházy Miklós herceg, Zichy Károly gróf a bécsi Biedermann-cégnek adják el termésüket, és ez a cég csak a huszas évek elején nyitott fióküzletet Pesten.¹⁴² Horváth Mihály, aki — mint utóbb látni fogjuk — kissé eltúlozza a pesti kereskedelem háborús konjunktúrájának jelentőségét, azt állapítja meg, hogy a gabonakereskedelemben ekkor a bánsági Törökbecse a főpiac, a fontosabb gabonaforgalmi helyek között Pestet nem is sorolja fel.¹⁴³ Találkozunk ugyan 1809 után egyes pesti zsidó kereskedők neveivel, ezek azonban, mint Ullmann Mózes, Koppel Ábrahám és Kadisch Joachim kincstári felvásárlók,¹⁴⁴ saját számlára meg nem dolgoznak, vagy pedig a bánsági gabonakereskedők meghatalmazásából vásárolnak, mint pl. Horetzki Mózes.¹⁴⁵

Nagyjában hasonló a helyzet a legnagyobb konjunkturális cikkben, a *gyapjúban*. Macher, aki még a nagy gyapjú hausse előtt jelentősebb üzleteket bonyolított le ebben a cikkben, 1807-ben csak úgy tud vállalni egy 6000 mázsás katonai rendelést, ha 60 000 Ft előleget kap.¹⁴⁶ A következő évben már feladta ezt az üzletágat, Ballabene prágai és Frey baseli cégekkel közölte, hogy pénztára képtelen a bécsi felvásárlók rendelkezéseinek eleget tenni. Még világosabban megírta Koch nürnbergi kereskedőnek: „Pest nem az a hely, ahol a gyapjút a legelőnyösebben lehet beszerezni, Bécs jobban megfelel erre a célra.” Dietrich baseli céggel pedig azt közli, hogy a magyar gyapjúkereskedelem kizárólag néhány bécsi cég kezében van, mint Bruno Neilig, Samuel Kaan, Arnsteiner & Co.¹⁴⁷ A gyapjúkonjunktúra igen élénk, de a pesti kereskedelem ebből egyelőre nem húzhatott jelentősebb hasznot.

A XVIII. században még élen járó *marhakivitelre* a háborús konjunktúra nem terjedt ki. A kereskedők már 1800-ban a régebbi állományuknak kevesebb, mint felét hízlaltatták.¹⁴⁸ A juhtenyésztés fellendülésének arányában esett vissza a marhatartás. Az uralkodó 1808-ban arra hívta fel a nádort, hogy mozgítsa elő a szarvasmarhatenyésztést. József nádor leplezetlen őszinteséggel jelentette a királynak, hogy a jövedelmezőség nincs biztosítva a kiviteli tilalom és a bécsi Fleischlieferungs-gesellschaft itteni monopóliuma mellett. Emiatt a földbirtokos kénytelen a jövedelmezőbb juhtenyésztésre áttérni. A szarvasmarhatartás jövedelmezőségét csak a kivitel szabaddátétele állíthatja helyre. „Felségednek is be kell látni, hogy a bécsi társaság, mint egyetlen vásárló okozza a marhatenyésztés csökkenését.”¹⁴⁹ Az egyetlen vásárló természetesen azt

is lehetetlenné tette, hogy a marhakereskedelem hasznát húzzon a háborús konjunktúrából.

A háború által felidézett nagyobb bőrszükséglet kedvezni látszik a *nyersbőrkereskedelemnek*. Ez azonban ekkor még nem tudott Pesten felfejlődni. Az értékesebb nehéz bőroket csak Bécsben lehetett beszerezni. Csak az Ausztriába hajtott ökröket hízlalták gondosabban, ezek bőrét ott fejtették le.¹⁵⁰ A nyersbőrök után érdeklődő külföldieket Macher, majd utána Kappel is Bécsbe utasította, hozzátéve, hogy a magyar tímárok is ott vásárolják a jobb árut.¹⁵¹ Macher megpróbálkozott Buenos Aires-i bőrök behozatalával, de nem sok eredménnyel.¹⁵²

Viszonylag nagyobb lehetőségeket nyújtott a *dohánykereskedelem*. A virginiai dohány hiányának megismétlődése az angol blokád következtében, az amerikai szabadságharc alatti dohánykonjunktúra feléledését idézte elő. Ebből Macher, valamint a Mauthner és Kadisch pesti cégek jelentős hasznát húztak. Az oroszláurész azonban megint a bécsi appaldónak jutott, amely az országban szerte felállított beváltó irodáiban gyűjtötte a dohányt, nemcsak ausztriai fogyasztásra, de exportra is. Az appaldó a termelőknek előlegeket adott és ezzel a kevésbé tőkeerős belföldi kereskedőt kizárta az üzletből, állapította meg 1802-ben az országos kereskedelmi deputáció.¹⁵³ A később nagy jelentőségre emelkedett Ullmann-cég volt a kincstári vásárlások főügynöke, de még az appaldó pénzével vásárolt és fix jutalékot kapott.¹⁵⁴

A *borkereskedelemben* a Macher-cég kifejlesztette elődjének, Natorp-nak exportüzletét, sőt kihasználva a francia boroknak az orosz piacról történt kizárását, mintegy 2000 hordó bort vitt ki Oroszországba. Vevői voltak: Morasch és Rudolf Harz szentpétervári és Forhegger odesszai cégek. Viszont nem tudott létrejönni a magyar főurak részvételére alapítani tervezett Északi Borkiviteli Társaság, amelynek szervezője a francia borok pótlására évenként 100 000 akó bor kivitelét tartotta lehetségesnek Orosz- és Svédországba, a Budán létesítendő gyűjtőtelepről.¹⁵⁵ A pesti borpiacon csak akkor volt élénkség, ha bécsi, linzi, sziléziai és lengyel kereskedők jelentek meg.¹⁵⁶ A Napóleon partraszállása után rövid időre újból kitört bor hausse-t ugyancsak a Pestre érkezett idegen spekulánsok használták ki.¹⁵⁷

Így tehát a legjellegzetesebb háborús konjunkturális terményekből Magyarország kiviteli forgalmának háromnegyed részét tevő értékből a pesti kereskedelmi tőke felhalmozására nem nagyon jelentős hányad juthatott.

Viszont számottevő fejlődés mutatkozik a *textilkereskedelemben*. A földbirtokosok és a jómódú parasztság vásárló erejének megnövekedése ennek a szakmának nagyobb vevőkört hozott. Ennek jele, hogy a pesti tanács a század elején kénytelen volt szakítani addigi elzárkózó zsidóellenes politikájával, és egyedül 1802-ben 18 óbudai jómódú textilkereskedő letelepedését engedte meg.¹⁵⁸ Különösen a Goldberger-cég tört elő. Goldberger Ferenc, a vállalat megalapítója, aki a textilfestés mellett nemcsak saját készítményeit, hanem idegen textilárukat is

forgalmazott, 1811-ben nyomtatott körlevélben büszkén hozta köztudomásra, hogy fia és eddigi cégtársa olyan vagyont szerzett, hogy különválva nagykereskedést nyitott.¹⁵⁹

2. A kereskedelem a szárazföldi zárlat idején

A háborús konjunktúra külön fejezete Pest kereskedelmi jelentőségének megnövekedése a kontinentális zárlat elrendelése következtében. Napóleon császár 1806 novemberében mondotta ki a blokádot Anglia ellen, és eltiltott minden forgalmat a szigetországgal. Ausztria 1808. február 28-án kényszerült ehhez csatlakozni.¹⁶⁰ Az európai szárazföldet körülvevő záróvonalba azonban rés mutatkozott Orosz- és Törökország felől. Ebből az irányból érkeztek a tengerentúli áruk és ezek a Habsburg monarchián keresztül, főleg Pesten át jutottak el Európa belsejébe.

Erre a jelenségre először Horváth Mihály mutatott rá. „Magyarország közbenjárója, Pest fohelye volt a gyarmatárúkkal való kereskedésnek egész 1814-ig... eddig nálunk nem ismert mennyiségben szállították azokat Zimonyon, Orsován, Brodon át Pestre. Ez vetette meg részben Pest gazdagságának alapját. Ezen temérdek nyereséget hajtó közbenjáró kereskedelem” stb.¹⁶¹ Valóban, Európa gyarmatárúbehozatalának útja megváltozott. Bécsbe kávé, cukrot, pamutot a Natorp utód Macher is szállít, nemcsak Törökországon, hanem Oroszországon át érkezett árut is.¹⁶² Brodyban, Galícia keleti határvárosában két nagy spedítőr cég telepedett le, ezek továbbítják Machernek az Oroszországon át jött angol borsot, gyömbért, muskátdiót. Az áruáramlás főútvonala azonban Törökországból ered. E cég üzleti könyveinek „Levantiner Waren” kötete 1809 február és 1812 október között kb. 800 szállítmány adatait tartalmazza. A küldeményeket Dominico Badotti drinápolyi cég állította össze és indította útnak bukaresti és orsovai ügynökökön keresztül Pestre, de legnagyobb részben Pesten át Bécsbe a nagyobb bankházak: Geymüller, Fries, Metaxa, Arnstein & Eskeles rendelkezésére.¹⁶³

Közelebbről vizsgálva a gyarmatáruforgalom új útját, elsősorban az akkori legnagyobb pesti gyarmatáru-nagykereskedő üzleti könyveit és levelezését, ennek a nyüzsgő pesti üzleti forgalomnak haszonélvezőiként nem az itteni üzletemberek bontakoznak ki, hanem az átmeneti konjunktúrális lehetőségek kiaknázása céljából Pestre özönlött levantinus és olasz üzérek.

Ennek a nemzetközi fezőrcsoportnak legkiemelkedőbb tagja, mintegy feje a Kairóból ide érkezett, olasz származású Luigi Cini volt. 1809 szeptembere és 1811 áprilisa között 107 425 Ft értékű árut helyezett el Macher útján,¹⁶⁴ aki inkább csak bizományosa volt Cininek. A levantinus olasz kávé- és cukoreladásaiból Macher 2% jutalékot kapott.¹⁶⁵ Ugyanilyen természetű volt 6 hordó tömjénre vonatkozó üzlete, amely Magyarország összes katolikus templomainak egy évi szükségletét fedezte.¹⁶⁶

Egy 15 000 Ft-os pamuttételt, amit Macher a mosonyi pamutfonónak adott el, Cini rendeletére szóló váltóval fizettek ki.¹⁶⁷ Cini nagyvilági életet folytatott, luxus-hintót rendelt a budai Müller-féle kocsigyárban.¹⁶⁸ A Pesten sürgő-forgó idegen spekulánsok közül kiemelkedik még a dalmáciai Busenzi, ennek 250 mázsa pamutját közvetítette Macher, a levantinus Andreas Melligo 75 mázsa különböző gyarmatárúját adatta el Macher bizományában.¹⁶⁹ 1812-ben a trieszti Chiozza & Venier — mint ők mondják — patrícius kereskedők alapítanak Pesten üzletet 100 000 Ft tőkével,¹⁷⁰ viszont a szaloniki Theodor Loehley, aki 1813-ban spekulált itt, a következő évben már Triesztből köt üzleteket Pesttel.¹⁷¹ Totics Zacharia török kereskedő e korszak legnagyobb textiláru-csempészetét hajtotta végre itten.¹⁷² A Macher-cég irataiban ezenfelül egy tucatnyi, Pesten tartózkodó görög, török, olasz és spanyol zsidó hangzású név fordul elő ezekben az években, a nevekhez hozzábiggyesztve „aus der Türkei”. Nem hiányoztak az angolok sem: egy 1809-ben kiállított 200 fontsterlinges váltó kibocsátója Oliver Silver Pesten, intézvényezettje Ranson Morland Londonban. Egy másik váltó kibocsátója 2800 Ft árfolyamértékének megfelelő font sterlingről Charles Stuart Pesten a Broughton bankra, London.¹⁷³ Tehát a blokád ellenére is lehetett váltót küldeni Pestről Londonba. Mindezeknek az idegeneknek 1813 után Pesten nyomuk sincs. Kétségtelenül újabb állomásokkal cserélték fel néhány éves hasznót hajtó tevékenységük színhelyét. Nagy hasznót fölözhetett le a bécsi Sina bankház az Orsován át lebonyolított pamut-behozatalból.¹⁷⁴ A blokád okozta lehetőségek kihasználói között nemcsak kereskedők szerepelnek, hanem az arisztokrácia egyes tagjai is, akiknek könnyebben ment Bécsben a behozatali engedélyek megszerzése. A Bathányak kávéval és cukorral kereskedtek. 1808-ban már nem fogadják el a papírpénzt.¹⁷⁵

A pesti kereskedők inkább csak statisztálnak e hirtelen támadó, mind földrajzilag, mind időben csak átmeneti üzleti zajlásban. Rávilágít erre Macher levelezése. „Az itteni gyarmatárukészletek tulajdonosai mind külföldiek... itt tekintélyes mennyiségű kávé és cukor fekszik, de ezek birtokosai semmit sem akarnak eladni... várják a jövőt”.¹⁷⁶ Az áruk nagyobb része csak átmenetileg, rövid ideig fekszik Pesten. „A levantei pamutüzletben Pest csak expedíós hely, a pamutkereskedelem Bécsben koncentrálódik.”¹⁷⁷ Az itteni kereskedők szeretnék legalább az üzletek szállítványozási részét magukhoz ragadni, és kérték a Helytartótanácsot, hogy az a tevékenység, amit túlnyomó részben görög expedítőrök folytatnak, csak a pesti „német” kereskedőknek engedessék meg.¹⁷⁸ Még tovább ment egy érdektársaság, amelynek tagjai, báró Lichtenstein és Liedemann pesti kereskedők, kizárólagos jogot kértek a szállítványozás ellátására a levantei áruk terén,¹⁷⁹ de mindkét törekvés eredménytelen maradt.

A Helytartótanács elég későn fedezte fel, hogy azok a „török” áruk, amelyek azelőtt Olaszországon át jutottak Nyugatra, most Magyarországon át haladnak. Azt javasolta a királynak, hogy az átmenő utak

megjavításával és az útmenti fogadók jókarbahelyezésével fejlesztették ez a forgalom. A bécsi kormány az alapgondolatot elfogadta ugyan, de — és ebben a gyarmatpolitika örök szelleme mutatkozott meg — csak a Zimony—Eszék—Pécs—Nagykanizsa—Sopron—Bécs útvonalat mondotta ki megjavítandónak, tehát azt az irányt, amely Pestet elkerüli.¹⁸⁰ Erre a szellemre még jellemzőbb a magyar udvari kamara 1812. szeptember 9-én kelt rendelete, amely rámutatva arra, hogy a török tranzitóban még mindig az 1789. évi szabályzat érvényes (tehát a török háború alatt kiadott forgalom-gátló intézkedés. Gy. S.), és így ezt a forgalmat nemcsak a vám, hanem költséges formalitások is terhelik, ezért azt a könnyítést rendelte el, hogy a Bécsbe vagy a Bécsen túlra szállítandó török tranzitó áruk se behozatali, se átmeneti vámmal ne terheltesse, hanem egyenesen a *bécsi* fővámhivatalba irányíttassanak.¹⁸¹ Másszóval a Pestre vagy a Pesten túlra feladott szállítmányokat továbbra is a török háborús időben kiadott, zaklató célzatú vámszabályok szerint kellett kezelni. A legfőbb magyar pénzügyi hatóság rendelete tehát Pest hátrányára Bécset akarta kedvezményezni a tranzitó forgalomban. Gyakorlati jelentősége nem volt ennek a rendeletnek, hiszen ebben az időben, Napóleon oroszországi kudarca után a blokád hatályossága már lényegesen aláhanyatlott, és az erre alapított konjunktúra a vége felé közeledett.

A kereskedelem tőkehiánya lehetetlenné tette, hogy a blokád elrendelése után a még elérhető gyarmatárakat beszerezze. Abban az időpontban, amikor Ausztria kénytelen volt csatlakozni Napóleon külkereskedelmi rendszeréhez, a legnagyobb pesti gyarmatárucég ezt írta egy bécsi importőrnek: „Nem szégyeljük magunkat, hogy nyíltan beismerjük, nem vagyunk eléggé tehetősek ahhoz, hogy ajánlatát elfogadjuk, mert a túlzott árak mellett ehhez négyszeres tőke lenne szükséges.”¹⁸² A blokád-konjunktúra csak akkor növelhette volna a kereskedők nyereségét, ha a megtöbbszöröződött árakon megfelelő eladási forgalmat lehetett volna elérni. Ez azonban nem volt lehetséges az aránylag kis készletek és méginkább a felszökött árak miatt összezsugorodott belső fogyasztás mellett. Így pl. Macher az 1805—7. évi átlagos 12 mázsa kávéforgalom helyett az 1808—13. évek átlagában csak 2½ mázsát adhatott el.¹⁸³ A blokádnak egyébként hátrányos következményei is voltak egyes kereskedelmi szakmákra. A bányászati méz ára nyomott volt a tengeren való szállítás lehetetlenülése miatt. Hozzájárult az is, hogy egyes orosz exportcikknek, mint pl. a vasz és a kender, amiket a blokád miatt nem lehetett Angliába szállítani, a monarchia felé vették útjukat és itt leszorították az árakat.¹⁸⁴ Károsan érezte hatását, hogy 1809-ben a monarchia elvesztette Triesztet és Fiumét, a tengerparti részekből alakított, francia uralom alá tartozó Illyria igen terhes tranzitó vámmal sújtotta a két kikötő felé irányuló forgalmat.

Végeredményben tehát a blokád nem jelenthetett olyan gazdagodást a pesti kereskedelem számára, mint amelyet ennek eddig tulajdonítottak.

3. Az infláció hatása a kereskedelmi tőkére

Milyen irányban hatott ki a francia háborúkat végig kísérő infláció a kereskedelmi tőke kifejlődésére? Keletkeztek-e pénztőkék a pénzürtécsökkenést kihasználó spekulációkból, vagy pedig megsemmisítette-e és mily mértékben a meglevő tőkéket is, a másfél évtizedig tartó pénzhígítás?

A Habsburg monarchiában bekövetkezett devalvációk együttesen a háború előtti pénzürték 8%-ára értékelték le a törvényes fizetési eszközt.

Bár a bankóprés működése már 1792-ben meggyorsult, a XVIII. század utolsó évtizedében az árszínvonal meglehetősen változatlan maradt. A papírpénzforgalom megötszöröződése ellenére az 1800. évi pesti buzaár csak árnyalatilag különbözött az 1791. évitől, sőt a kenyérliszté mintegy 20%-kal olcsóbb, mint az évtizeddel előbbi.¹⁸⁵ Az árszínvonal nyugalma ellenére, 1796-ban alig észrevehetően megjelenik az ezüst forint árszija, kezdetben még csak 1/4%, de 1799-ben már 7%. Ettől kezdve 1806 őszéig az ezüst árszija csaknem egyenletes ütemben évi 11–12%-kal növekszik, a következő két éven át 20%-ra gyorsul az ezüst drágulásának mértéke, hogy 1809 végétől, az Ausztriára olyan súlyos terhekkel járó schönbrunni békétől az első devalváció kihirdetéséig az osztrák valuta évi átlagban 173%-kal essék.

A századfordulón a kereskedelem alig vette észre, hogy a francia assignata korszakhoz hasonló idők előtt áll. Még a nemzetközi pénzforgalomban annyira jártas Macher is 1799 és 1800-ban nem saját magának, hanem bécsi bankárok számlájára vásárol tekintélyes mennyiségben különböző veretű arany érméket, a dukáttól a sovereignig,¹⁸⁶ és még 1803-ban is lelkiismeretesen árfolyamnyereségként könyveli el az ércpénz árfolyama és a papírpénz névértéke közötti különbséget, ahelyett, hogy könyvelését máris átállítsa a két különböző pénznemre, amint — kárán okulva — 1811 után megtette. Egyelőre megelégszik azzal, hogy panaszkodjék a „mértéktelen” ezüst és arany árszija miatt. A paraszti józan ész tisztábban látta a helyzetet, és már 1800-ban csak ezüstért ad el dohányt.¹⁸⁷ A pesti patrícius polgárok is már ugyanekkor kezdték készpénzüket ingatlanba menekíteni: az akkor parcellázott városliget körüli telkek árverésén a kikiáltási áraknak kb. ötszörösét érte el a város.¹⁸⁸ Az 1805. évi hadjárat idején (Austerlitz) már rendeletet bocsátanak ki a papírpénz el nem fogadásának megtorlásáról.¹⁸⁹ A kereskedők azonban csak 1809 közepén (Wagram!) kezdenek ezüstben való fizetést követelni.¹⁹⁰ Macher ekkor írja először egy amsterdami banknak, hogy a pénzt azonnal realizálni kell, sőt egy tétel borsért aranyban való fizetést követel.¹⁹¹

Különös vonása az infláció első magyarországi szakaszának a pénzhiány, holott a pénzromlás kezdeti stádiuma általában pénzbőséget és alacsony kamatlábat hoz. A magyarországi folyamat sajátosságát az magyarázza, hogy a bécsi bankóprésből ömlő papíráradat túlnyomó részben Ausztriát özönlötte el, míg Magyarország nem a pénzbőségben für-

dött, hanem inkább csak a valuta diszparitásán keresztül érezte a pénzelértéktelenedést. Macher 1803-ban körlevélben fordult külföldi bank-összeköttetéseihez és arra való hivatkozással, hogy Magyarországon csak készpénzzel lehet bevásárolni, mérsékelt, nyitott hitelt kért, így Bethmann frankfurti, Cerli és Walter augsburgi, Zanella milánói bankároktól.¹⁹² Ő maga ugyanekkor hazai ügyfeleivel közli: a valutavesztések elkerülése érdekében csak készpénzfizetés ellenében szállít külföldi árukat. Nem követel tehát még ezüstöt és még hitelben árusítja a bányatermékeket, mint a kincstári bányák elárúsítója. Később a váltóhitel kamatlába ugrásszerűen emelkedik. 1808. július 1-én 18—20%-ot kell fizetni a váltóleszámítolásáért.¹⁹³ A wagrami csatavesztés a discontót 42—70%-ra szöktette fel.¹⁹⁴ A pénzhiány és a felcsigázott kamat kedvezőtlenül hatott a kereskedelmi profitra. Schossberger Lázár, a század végén bárósított család őse, négy nappal a devalvációs rendelet kibocsájtása előtt, 6 éves moratóriumot kért.¹⁹⁵

Az 1811. március 15-én kihirdetett devalváció 284 000 forint névértékű papírpénzt talált a Macher-cég pénztárában, ami az új pénzben mindössze 56 800 forintot ért.¹⁹⁶ A készpénz tekintetében azonban a kereskedők alig vették tudomásul a devalvációt. Továbbra is a régi bankóban számítottak, mert nem bízhattak olyan pénzben, amely keletkezésekor sem állott parin, hanem 167 új forintot kellett fizetni 100 ezüst forintért. A pénzügyi pátens kihirdetése pillanatnyilag bénulást idézett elő az árupiacon, de rövidesen viharos áremelkedés következett be. Április 3-án Macher azt írja egy augsburgi kereskedőnek, hogy „a fináncpátens minden termény árát olyan magasra vitte fel, amit mi soha nem sejtettünk”.¹⁹⁷ Néhány nappal később pedig közli egy passauti céggel, hogy mindenki inkább visszatartja az árut, semminthogy alávesse magát a bankócédulák redukciójának.¹⁹⁸ A kereskedelem ettől kezdve az osztrák valuta augsburgi jegyzése alapján kalkulált, az ún. Augsburger Courantban, amint a francia kereskedők az assignata szédületben jó iránytűnek bizonyult hamburgi jegyzésben.

A régi bankó értékcsökkentésénél nagyobb jelentőségű és sokkal károsabb hatású volt a kereskedelmi tőkeképződés szempontjából a devalvációs rendeletnek a tartozások valorizálására vonatkozó határozmányja. Az 1812. augusztus 1-i pátenshez csatolt „átszámítási skála” megváltoztatta a bíróságok joggyakorlatát, amely szerint a forint egyenlő a forinttal, tekintet nélkül diszázsiojának változására. A rendelet az 1799 előtti tartozásokat teljesen valorizálta, tehát az új pénzben a névérték ötszörösére emelte fel, míg a XIX. század első évtizedében keletkezett kötelezettségeket a skála szerint kellett visszafizetni, így pl. az 1809. év közepén létrejött kötelmet kétszeresében. Ha a kereskedő tartozásai és követelései egyensúlyban voltak és a mindkét oldalú tételek időponti eredetében is megvolt a párhuzamosság, vagyoni helyzete lényegében változatlan maradt. Ez azonban a valóságban nem igen fordulhatott elő. Még súlyosabb kihatású volt a rendeletnek az az intézkedése, hogy csak az okirat (kötelezvény, váltó) alapján létrejött követeléseket lehetett

valorizálni. A magyar kereskedő aktíváinak legnagyobb része okmány nélküli könyvkövetelésekben állott fenn, néha tíz évre visszamenően is, és így az adós belátásától függött, mennyit akar fizetni — állapította meg a pesti grémium a királyhoz intézett panaszában.¹⁹⁹ Minthogy a könyvköveteléseknél a hitelező mindig kereskedő, viszont az adós legtöbbször a számla kifizetését halogató nemes úr, világosan áll előttünk, miért zárták ki az adósságoknak ezt a kategóriáját a valorizálásból. A törvényesen megengedett adósság-nemfizetés mélyen megrendítette a kereskedők vagyoni állapotát. Még 1821-ben is ezzel mentegeti fizetéseképtelenségét Kanitz M. L. textilkereskedő.²⁰⁰

Az 1811-es devalvációt nyomon követő második infláció már kedvezőbb talaja volt a profitszerzésnek. Az 1812—14. években a bécsi pénzpiacon bőséges kínálat volt, és az osztrák nagykereskedők könnyen adtak áruhitelt. Macher, aki az első infláció idején nem egy üzlettől állott el a készpénz hiánya miatt, 1813 elején azt írta orsovai speditőrének: „minden üzlethez elegendő kasszánk van”.²⁰¹ A pénzbőség hulláma elérte a pesti kereskedők jelentős részét. Az utolsó háborús évek kereskedelmi hitelviszonyait igen szemléletes módon vázolja Liedemann Sámuel pesti kereskedő a nádorhoz intézett beadványában.²⁰² „A kezdő kereskedő, ha megfelelő a bonitása, könnyen megkapta az áru- és elfogadványhitelt, nem is egy, hanem több oldalról is, mert Bécsben túlsok pénz feküdt, még hozzá kihasználatlanul, hiszen az egész monarchia készpénztömege Bécsben halmozódott fel. Ez tette lehetővé, nemcsak azt, hogy az abból folyósított hitelekkel Bécs a magyar kereskedőt függőségben tarthassa, hanem azt is, hogy ennek keresményét magához vonhassa. Amíg a magyar kereskedő szerencsésnek érezhette magát, hogy itt 24, legtöbbször azonban 36%-ot fizessen a pénzért, addig a bécsi leszámítolási kamatláb 4—6% volt. A Bécsben jól bevezetett magyar kereskedőnek nem voltak hitelgondjai. Az elfogadványhitel útján úgy kiterjeszthette üzleteit, hogy saját vagyona úgy aránylott a hitelekkel mozgásba hozott forgalmához, mint egy vízcsepp a megtelt pohárhoz.(!) Az elfogadványhitelek útján százezrekkel rendelkezett. De a bankároknak fizetett jutalékok, alkuszdíjak stb. a hitelt végül is megrágtatták, és utóbb a dekonjunktúra bekövetkeztével a bécsi piac magas leszámítolási kamatlába az egész hasznát elnyelte.” Az elegendő saját tőke hiányában bécsi hitelekre alapított konjunktúrális ügyleteknek hosszabb folytatása nem lehetett.

A nagy konjunktúra megtorpanása a napóleoni „száz nap” idején következett be. Az augsburgi árfolyamhoz való alkalmazkodás sem jelenthetett már szilárdabb kalkulációs alapot. Most már elkerülhetlenné vált ezüstben adni és venni, lehetetlennek bizonyult bankjegyben akárcsak 8 napos hitelt nyújtani, mert ennyi idő alatt is többet lehetett veszteni az árfolyamon, mint nyerni az árkülönbözeten.²⁰³ Macher társa s most már utódja, Kappel Frigyes április 7-én kénytelen volt megállapítani, hogy Napóleon partraszállása óta 70%-ot veszített minden üzletén.²⁰⁴ Az osztrák forint még Waterloo után két hónap elmúltával is

tovább hanyatlík. Most már arra is kevés a Kappel-cég ezüstpénzkészlete, hogy a dohány kiviteli vámját kifizethesse.²⁰⁶ Saját számlára sem mer már spekulációba bocsájtkozni. Bethmann frankfurti bankárnak 1815 őszén ajánlatot tesz, vásárolja fel az egész magyar gubacstermést, ő maga megelégszik köblönként 1 Ft jutalékkal.²⁰⁶

A textil-, valamint a gyarmatárúkereskedelem abban reménykedett, hogy Anglia a háború után olcsó árukkal árasztja el a kontinenst. Kappelnek kiábrándultan kellett tapasztalnia, hogy az angolok előrefizetést követelnek és olyan árakat szabnak meg, mintha ezzel háborús kiadásait akarnák behozni.²⁰⁷ A dekonjunktúra előszele megsemmisítette a kis spekulánsokat, akik a második infláció alatt „a pillanatnyi nyereszkesedés szappanbuborék színeitől csalogatva lepték el a pesti piacot, minthogy mindenki, akinek pár száz forintja volt, felcsapott kereskedőnek.”²⁰⁸ Ezeknek veszteségei a kereskedelmi tőke összességét nem csorbították, mert egyenkint igen kis tőkével rendelkeztek.²⁰⁹

A legnagyobb és legsokoldalúbb cég mérlegadatain át vizsgálva azt, mennyiben növelte a háborús, blokádos és inflációs konjunktúra szövevényes összhatásában az üzleti tőkét, a végeredmény a tőke megerősítését, de nem a gyarapodást mutatja. A Macher-cég 1800. évi tőkeszámlája 270 350 Ft-tal zárult, ami majdnem ezüstértéknek felelt meg. Az üzlet folytatója, Kappel viszont 1816-ban 954 455 bécsi értékű forint tőkeegyenleget mutatott ki,²¹⁰ ami ezüstben 289 000 Ft-nak felelt meg. A 17 éven keresztül felvett nyereségekből ugyan két ház is épült 230 000 Ft értékben, ez növelte a család vagyonát, de nem a kereskedelmi tőkét. Szívesebben fektették volna be az egész tőkét ingatlanokba „ez esetben tőkém kétszeres lenne, de a kereskedő teheti ezt legkevésbé, mert kötelezettségeinek összetalálkozása miatt gyakran juthat abba a helyzetbe, hogy lejáratkor nem tud fizetni.”²¹¹ A konjunktúra haszonélvezői közül azonban számosan nem így gondolkoztak. Egy kortárs szerint²¹² „több mit kétszáz házat a bor- és gabonaspekulánsok az eseményeket átaludva építettek Pesten.” A szám erősen túlzott. Ekkor épültek ugyan a Lipótváros szép klasszicista stílusú házai, de 1809 és 1816 között csak 75 és az építtetők közül csupán 19 a kereskedők száma, míg 21 mágnás lett háztulajdonos ebben az időszakban, a többi patrícus polgár: ingatlantulajdonos, iparos.²¹³ A házépítés a kereskedelmi tőke immobilizálása, és „a konjunktúra elmúltával többet ér holt tőkét mondani magának, mint a bizonytalant kockáztatni.”²¹⁴ A házépítési tevékenységből éppen azok a kereskedők nem vehették ki részüket — mégpedig a zsidók ingatlanszerzési tilalma miatt —, akik az ebben a korszakban megkezdett textil- és terményspekulációból szerzett tőkéikkel később jelentős vállalatokat létesítettek: az Ullmann, Wodianer, Goldberger, Boskovics cégek első képviselői. Az ingatlant szerzett kereskedők nagyobb része viszont átmentett vagyonát kikapcsolta az üzletből.

A kereskedelem egészének 1812. évi vagyoni helyzetére némileg rávilágít a kereskedőkre akkor kivetett félmillió háborús subsidium felosztása. Az uralkodónak József nádorhoz intézett leirata abból kiindulva,

hogy „a kereskedelmi rend Magyarországon az előző évek virágzó kereskedelméből a jólétnek jelentős fokára küzdötte fel magát,” elrendelte, hogy a kereskedők 500 000 Ft kincstári subsidium megfizetésére egyetemlegesen köteleztessenek, és ez az összeg igazságosan és méltányosan osztassék fel.²¹⁵ A kereskedők természetesen zúgolódva fogadták a megterhelést és nevükben Wachtler pozsonyi kereskedő kifejtette, hogy a porosz rendkívüli vagyonadó $\frac{1}{2}\%$ volt, ennek alapján a félmillió magyarországi subsidium 100 millió Ft-ra feltételezett kereskedői vagyonnak felelne meg, már pedig a kereskedők ennek tizedrészével sem rendelkeznek.

A magyarországi kereskedőkre kivetett háborús vagyonadónál egyáltalában nem volt szó valamilyen meghatározott adókulcsról. Az egyes városokra kivetett subsidium hányadot a magisztrátusok önkényes becslés alapján szabták ki. A megterhelés nem a tulajdonképeni üzleti tőkét vette számításba, hanem a kereskedők összes vagyonát, így pl. Pesten a legnagyobb, az 1000 forintos subsidium kategóriájába azokat a görögöket helyezték, akik már inkább háztulajdonosoknak, semmint aktív kereskedőknek számítottak, míg az ingatlannal nem rendelkező zsidó kereskedők közül a legnagyobb tőkével rendelkezők, szám szerint 22, mindössze 500 Ft-ot fizettek.

A városok szerinti első felosztási tervet a tárnokmester készítette el, nagyjában az adók arányában. Eszerint a pestiek 60 000, a budaiak 20 000 Ft-ot fizettek volna. Egy másik tervezet a 341 pesti kereskedőre 80 000 Ft-ot vetett ki, míg a budaiakra a borértékesítés kedvező voltára figyelemmel, 25 000 Ft-ot. A végleges felosztás szerint Pest kvótája 90 000, Debrecen 50 000, Újvidék és Temesvár 28 000, Szeged 26 000, Budáé 25 000, Pozsony 20 000, Kassáé 15 000, Győré és Soproné 14 000, Komáromé 8 000 Ft lett. Végeredményben azonban Pest közel 100 000 Ft-ot fizetett az alábbi csoportosítás szerint: ²¹⁶

97 grémiális kereskedőre esik	16 753 Ft,	átlagban 173 Ft
232 zsidó és idegen kereskedőre esik ...	27 553 „	„ 120 „
720 nem inkorporáltra és szatócsra esik .	55 553 „	„ 77 „

A végleges felosztás eszerint a szatócsokra és a legkülönbözőbb alkalmi üzérekre vetette ki a subsidium nagyobbik felét és ezáltal a tulajdonképeni kereskedők terhét a felére csökkentette. A feltételezett $\frac{1}{2}\%$ -os vagyonadó kulcs szerinti értékelése alapján a pesti kereskedők vagyona 18 millió forint lett volna ebben az időpontban. Ez a becslés azonban nyilvánvalóan túlzott, ami kiviláglik az ugyanebben az évben kiadott kancelláriai normatívumból,²¹⁷ amely a kereskedők minimális tőkéjét megszabja. Eszerint a nagykereskedőknek 30 000 Ft tőkét kell igazolni. A fűszer és textiltereskedők 15 000, a vaskereskedők 12 000, a díszmű- és norinbergi kereskedők 10 000, a borkereskedők 8 000, a papírárusok 5 000 Ft, míg a szatócsok 2 000 Ft tőkét tartoznak igazolni. Tekintve a rendelkezés korlátozó célját, a minimális tőkét elég magasán

szabták meg. A nagykereskedők számát 40-nek véve, a 275 szaküzletnél pedig középértékként 12 000 Ft-ot, a harmadik kategóriánál 2 000 Ft-ot számítva, kb. 6 millió forint adódik a kereskedelmi tőke summája gyanánt — eléggé bőven számítva, hiszen a tőkeminimumot csak az újonnan keletkező cégek tartoztak kimutatni, a már meglévő kereskedők nagyrésze ezt nem érthette el.

Ezt a szerény számot hasonlítsuk össze egy ausztriai adattal. Az 1810-ben tervezett osztrák vagyoadónál a „Handelsherr”-ek, tehát egyedül a nagykereskedők és a bankárok 250 millió forintban vallották be vagyonukat. És a pesti nagykereskedők között nem akadt egy sem, aki csak távolról is megközelíthette volna „a 37 milliós hadinyereséget szerzett, parasztfiúból bárósított hadseregszállító” vagyonát.²¹⁸

A háború alatt formálódott kereskedelmi tőkének *ipari* vállalkozása minimális. Úgyszólván csak a Kadisch, Koppel és Kanitz társas cég posztóképzítő manufaktúráira szorítkozik. Kadisch 1799-ben a tábori gyógyszerárak részére szállított pálinkát és 1802-ben sógorával, Koppellel együtt letelepedési jogot kapott Pesten. Ekkor a cégtársaknak 30 000 Ft vagyonuk volt.²¹⁹ 1809-ben Mauthner Ádám társult velük, majd Kanitz óbudai textilkereskedő csatlakozott a társas céghez, amely főleg gyapjúval és dohánnyal foglalkozott. Az ezekből az üzletekből eredt profitot — 35 000 Ft-ot — fordították a Komárom megyei majki posztóképzítő manufaktúra megszerzésére. Az a felismerés adta meg ehhez az indítást, hogy gyapjúüzletkötéseik során rájöttek: ők nagyban olcsóbban szerezhetik be a gyapjút, mint a céhbeli csapómesterek. A gyapjúbeszerzésből kiszorított kézművesektől előbb a legényeket szerződtették el, utóbb a mesterek maguk is az ő munkásaikká váltak.²²⁰ A vállalkozásnak jelentős hadiszállításai is voltak. 1810-ben maga Wallis pénzügyminiszter folyósított 150 000 Ft-ot katonai takarók szállítása fejében.²²¹ A majki vállalkozás, valamint a közben folytatott termény-, dohány- és gyapjuszállítások profitjából létesítették a rákospalotai posztógyárat, amely már korszerű gépekkel dolgozott, és ebbe lassankint 134 000 ezüst forintot fektettek be.²²² A kereskedelmi tőke ezenfelül még csak egy kisebb ipari üzemet létesített éspedig Óbudán. Boskovics Hirschl textilnagykereskedő 1811-ben itt textilfestő üzemet alapított, meg is kapta erre a gyári privilégiumot. Eleinte 42 munkással dolgozott, az 1828. évi összeírás már csak 8 munkást talált.²²³

Kereskedő volt az egyik első pesti bőrmanufaktúra létesítője, Schweritz, de itt nem a kereskedői tőke nyomult be az iparba, mert az alapítónak nem volt saját tőkéje. A vállalkozás a katonai szállítások ellenére, vagy éppen azért, minthogy a katonai kincstár késedelmesen, tehát mindig kisebb értékű pénzben fizetett, húsz éves fennállása után, 1814-ben csődbe került.²²⁴ A kereskedelem és ipar közötti lazább kapcsolatra példa Wurm József vaskereskedő 5000 Ft-os kölcsöne Malvieux rimabrezovai vashámorosnak²²⁵ és Macher érdekeltsége Maurer Sebestyén serétkészítőnél: Macher adta neki az ólmot, és a vételárat kész sörétben kellett kiegyenlíteni.²²⁶

Végeredményben tehát az egész háborús konjunktúra nem eredményezte Pesten a kereskedelmi tőkék jelentős növekedését. A háború előtt fennállott legnagyobb cég utóda éppen hogy megtartotta század elejei vagyonát, a valaha még vezető szerepet vitt görögök XVIII. század végi hanyatlása miár az eltűnés stádiumába lépett, egyedül vitathatatlan specialitásuk, a kordován és szattyán bőrök forgalmában tartották magukat. Az infláció alatt keletkezett üzletek tiszavirág képződmények voltak, egy töredékük ingatlanba fektette újonnan szerzett gazdagságát és kikapcsolódott a kereskedelemből. A későbbi évtizedek ekkor alakult vezető cégei még csak kezdeti állapotban voltak: Ullmannék még csak a kincstár felvásárlói, Heinrich vaskereskedő csak szakmájában első, de nem a kereskedőtársadalomban, mint majd utódai lesznek. Boskovics, a következő korszak legnagyobb textilese, éppen azért lett az, mert volt benne annyi óvatosság, hogy a kockázatos években szüneteltesse üzletét.²²⁷ E téren csak az ifjabb Goldberger mutatható rá sikerekre. A Mauthner és Kadisch-cég pedig az egyetlen, amely konjunktúrális nyereségét az iparba átmentve, itt tartós eredményeket érhetett el.

III. A háborút követő válság hatása a kereskedelmi tőkére

A francia háborús korszakot hosszú ideig tartó gazdasági válság követte, amely világjelenség volt, országonként lényeges eltérésekkel. A kapitalisztikus fejlődésnek indult államokban az időközönként megismétlődő, ún. ciklikus válságok egyike volt, amelyekben az összeomlás majd a nekilendülés, utóbb a fellendülés követi (ez esetben az 1822—24. években), hogy azután bekövetkezzék az újabb összeomlás (ez esetben 1825-ben), majd az újabb pangás ideje, s. í. t. A mezőgazdasági országokban a válság kirobbanását a gabonapiac elszűkülése, négy egymást követő év rendkívül bő termése, a terményáraknak soha nem látott mélypontra zuhanása váltotta ki. Az árlemorzsolódási időszak a huszas évek közepéig tartott, amely az agrárválságok jellegének megfelelően a harmincas évekbe is benyúló depresszióban folytatódott. Az agrárválság a kontinensen — Franciaországot és Hollandiát kivéve — a hitelválsággal tartott lépést.

A búza áresésének legfőbb oka a legnagyobb búzapiac, Anglia vámpolitikai magatartása. Az angol nagybirtokosok háborús konjunktúrájának fenntartása érdekében 1815-ben beviteli tilalommal felérő gabonavámokat állapított meg a parlament. Ez a Nyugat felől jött vámpolitikai nyomás a közép- és keleteurópai búzaárakat az angliai színvonal egyharmadánál is alacsonyabbra szorította le. Ugyanakkor a dél-orosz búza megjelent a Földközi-tengeren, kiszorítva a magyar búzát Itáliából, sőt az osztrák tengerpartról is.

A magyar búzaár szédületesen zuhant. Az 1802. évi 4,16 ezüst Ft-os ár 1819-ben már csak 1,28 Ft, és 1826-ig 1 Ft-ig csúszik le. A huszas

évek átlagos búzaára 40%-kal kisebb, mint az 1818-tól 1867-ig eltelt félszázad átlagára. A búza tehát csaknem non valeur és ugyanezt lehet elmondani az Ausztriába irányuló gabonakivitetről, „amelynek legnagyobb része subsidionális és kincstári gabona. Az előbbi ingyen kellett beszolgáltatni, tehát nem jelentett pénzt. A kincstári gabonavásárlás pedig a termelőnek, illetve az eladónak vajmi keveset jövedelmezett.”²²⁸ A gabonakereskedelem, különösen Pesten, amelynek alkalmi jellege az előző időkben annyira nyilvánvaló volt, még mindig nem alakul ki állandó speciális szakmává. Egy vaskereskedőnek kell „beugrani”, hogy a kincstár gabonakereskedőjének feladatát ellássa. Heinrich Alajos pesti vaskereskedő azért kap nemességet, mert — a diploma szavai szerint — „1820-ban, amikor számos gabonakereskedő visszahúzódott a vásárlástól, Heinrich nem törődve azzal, hogy az árak napról napra estek, saját veszélyére és a kincstár jelentős hasznára értékesítette a Temes megyei uradalmak több mint 10 000 mérő búzáját.”²²⁹ A gabonakereskedelem a lojális polgárnak kitüntetését érdemlő áldozatos cselekedete!

A nagy kockázaton kívül még a közlekedési nehézségek is akadályozták a terménykereskedelemnek Pesten való központosítását. Az akkor induló kukoricakereskedelemnek sem Pest a központi helye, mert a legtöbb termést adó Bánság kukoricája Fiume felé gravitál, ezért a Pestre való szállítás esetén kétszeres fuvardíj merül fel. Kappel Sziszekre, a szávai hajózás végpontjára irányít egy nagy tételt venni szándékozó osztrák céget a bevásárlás könnyebbségére és a Fiuméhez való közelségre tekintettel.²³⁰ Bécsi kereskedő kezére került a lóheremag-termés értékesítése is.²³¹

Az agrárválság szörnyű hatását a dolgozó népre még a nemesi vármegye sem szépíti. Szentkirályi László, Pest megyei alispánnak a nádorhoz intézett 1818. évi jelentése szerint „a pauperizálódás érezhető módon fokozódott, hiányzik a pénz, a vállalkozás pang, haszontalan minden erőfeszítés. Az a néposztály, amely munkaerejének bérbeadásából él, hiába kínálja munkáját. Semmi ára nincs annak, amit a paraszt munkája létrehoz.” Pest vármegye novemberi közgyűlése még a következőkkel egészítette ki ezt a jelentést: „a gyapjú ugyan még ér valamit, de ezt a paraszt nem termeli, a dohánytermesztés is csak csekély részét teszi a paraszti foglalatosságnak. Amit a paraszt mind kevésbé gyümölcsöző munkájából előteremt, azt felemészti ruházatának és szerszámainak drágasága, ami pedig ezen felül megmarad, azt elviszi az adószedő. Az a földműves pedig, aki a baromfi, tojás és más kisebb termények eladásából, azaz ezeknek családjá általi elfogyasztástól elvonásából, vagy munkájának béréből igyekszik megélni, ezüst pénzt a legritkább esetben, vagy éppen soha sem lát”.²³² Ha ilyen a belső piac képe abban a körben, amelynek központjában van Pest, mennyivel súlyosabb lehetett a helyzet a távolabbi vidékeken.

A megye jelentéséből az is kitetszik, hogy a válságos értékesítési viszonyok között a gyapjúnak jobb ára van. A gyapjúhiány — mint már

láttuk — egyetemes jelenség volt a spanyol gyapjú kiesése miatt. Ugyanakkor az ipar technikai forradalma következtében az angliai fonók gyapjúsükségelete megsokszorozódott. „Most kellene áttérni nemesített juhtenyésztésre, takarmány és ipari növények termesztésére. Mindezekhez azonban pénzre, tőkére lenne szükség.”²³³ Ez a tőke hiányzott a földbirtokosoknak, de hiányzott a kereskedelemben is. A korszak válsága Magyarországon nemcsak agrárválság, egyben hitelválság is. Csökkenő terményárak és dráguló pénz, árubőség és pénzhiány. A tőkeerős kereskedelem normális hitelviszonyok mellett ugyan hanyatló árak esetén is képes gyarapodni, amint a XIX. századvégi agrárválság mutatja, de általános pénzszűke idején a tőkében gyenge kereskedelem a mezőgazdaság sorsában kénytelen osztozni.

1. A hitelválság

„A magyar kereskedő az örvénybe került,” írja Liedemann Frigyes pesti kereskedő 1817-ben a nádorhoz felterjesztett javaslatában, amelyben egy magyar kölcsön- és giróbank megszervezését szorgalmazza.²³⁴ „Senki sem gondolhatta — folytatja —, hogy a papírpénz árfolyama ennyire leromolhat és az igen jómódú ember vagyonát is elnyelheti. Senki sem gondolhatta, hogy a papírpénz olyan ritka lehet, mint az ércpénz, hogy annyi vagyonbukás következhesse be, hogy a bécsi bankárok és nagykereskedők minden elfogadványhitelt visszavonjanak, és ezáltal a magyar kereskedelem kereke alól elvezessék a vizet. Most a monarchia kereskedői közül — Bécs és talán Prágát kivéve — egyetlen sincs, akinek pénztárában 100 000 ezüst forint volna... Szükséges lenne, amíg elegendő jó pénz töltheti meg a forgalom csatornáit a hiány pótlására ingatlannal fedezett hitelt teremteni a Pesten létesítendő „Giró és oktroyált Kölcsönbank” alapításával. Ennek fedezetét képezhetnék a polgári ingatlanok és az ezüstben befizetett letétek. A Giróbankhoz befolyt pénzeket ez átengedné a Kölcsönbanknak, amely három havi lejáratra kihelyezné a szokásos kamatláb plus 2% delcredere mellett.” A tervetből természetesen nem lett semmi, nem csupán pénzügyi elgondolásának zavarossága, hanem a monarchia pénz- és hitelszerkezetének ziláltsága miatt sem. Hiszen az egész Habsburg birodalom pénzforgalmának szabályozására 1816-ban létesített Osztrák Nemzeti Bank működésének harmadik évében mindössze 6 és fél millió forint váltótárcával rendelkezett, ami 1820-ig 1,6 millióra zsugorodott, és csak a harmincas évek elején közelítette meg az indulási állományt. Ez a mennyiség nemcsak a századvégi félmilliárdhoz viszonyítva elenyésző, hanem az 1847. évi 43,7 millióhoz képest is. Ezek a számok azt is mutatják, hogy az egész monarchiára kiterjedő hitelválság csaknem két évtizedre húzódott el.

A bécsi és külföldi hitelek visszavonása a belső forgalomban is aláásta az üzleti élet alapját. A Kappel-cég 1816 júliusában körlevelekben

küldte vissza még a legjobb ügyfelei váltóit is, készpénzfizetést követelve. Attól sem riadt vissza, hogy valóságos szegénységi bizonyítványt állítson ki önmagáról, amikor egy halasztást kérő levélre így válaszolt: „mi nem vagyunk kapitalisták, mi nehezen nélkülözzük a pénzt, nincsenek gyáraink, földbirtokunk vagy haszonbérletünk, kevés pénzünkre mindennapi megélhetésünk céljából van szükségünk.”²³⁵ A pénzhány olyan mértékű, hogy még havi 3—4%-ra sem lehet kölcsönt kapni.²³⁶ A bécsi bankároknál nem lehetett elfogadványt szerezni a váltókra, a külföldre szülő váltókiadásnak is meg kellett szűnnie.²³⁷ A bizalom és a pénz hiánya megbénította az üzleti tevékenységet. A vásárlóképeség zsugorodása sok kereskedőt készleteinek elkótyavetyelésére indított,²³⁸ ami óhatatlanul fizetéseképtelenségbe vagy csődbe vitte őket. Kappel üzleti tőkéjét biztonság okából a bécsi Geymüller-cégnél hevertette.²³⁹

A hitelválság megindította a fizetéseképtelenségi bejelentések és csődnyitások hullámát. Ezek közül kiemelkedik a legrégibb pesti manufaktúra-tulajdonos és textilnagykereskedő Valero esete, aki a bankhitel megszűnése, a magas kamatláb és követeléseinek behajthatatlansága miatt 1816-ban fizetési zavarba került. 1819-ben megszüntette bécsi üzletét, és a következő évben hitelezőivel egyezkedési tárgyalásba kezdett, minthogy passzívái messze meghaladták aktíváinak értékét.²⁴⁰ A csődhullám mértékére jellemző, hogy az alig két évtizedes pesti zsidó kereskedői kolóniából 31 üzletember jelentette be fizetéseképtelenségét, ami igen nagy szám, hiszen 1811-ben mindössze 50 zsidó üzlet állott fenn.²⁴¹ Ezek közül 21 esetben csődöt nyitottak. A vagyonbukottak közül „barátságos megegyezéssel” teljesen csak 5, részben 4 kereskedő elégitette ki hitelezőit, míg 12 zsidó üzlet hitelezői semmit sem kaptak.²⁴² Ez ügyek közül a legjelentékenyebb volt Schlesinger Sámuel csődje, 300 000 váltóforintos hitelezési veszteségből eredő 140 000 Ft-os passzívum többlettel.²⁴³ A legmódosabb zsidó kereskedő, Boskovics Herman csak úgy kerülhetett el ezt a sorsot, hogy megelőlegezve az első infláció alatt szerzett nyereségével, 1811 és 12, valamint 1816 és 20 között üzletét szüneteltette és csak 1828-ban kezdte meg újból nagyobb keretek között.²⁴⁴ Több mint negyed millió váltóforint fedezetlen passzívummal ment csődbe Kunewalder Koppel,²⁴⁵ aki hitelezőinek többségével 15%-ra egyezkedett ki, képtelennek jelentette ki magát többet fizetni, amikor ő egy fillért sem képes behajtani. Ez a csődeljárás közel negyed századon át tartott, amikor is maga a Helytartótanács rendelte el a bíróságnál a csődpernek végre valahára való befejezését. Addig Kunewalder mint magánzó, rentéből élt.²⁴⁶ Nagyobb csődök voltak még a többször említett Liedemann Frigyes esetében, akinél a bécsi cégek 150 000 Ft-tal voltak érdekelve,²⁴⁷ Szontagh Vilmos esetében a hitelezők kénytelenek voltak áruban és borban való fizetéssel megelőlegezni.²⁴⁸ A századfordulón sok mindennel foglalkozó Glückswerth Mihály ellen Nákó Sándor gróf javára végrehajtást rendelnek el és a gróft behelyezik Glückswerth pesti ingatlanaiba.²⁴⁹ Kanitz Löbl Márkus behajthatatlan követelése miatt csődbe került, bár aktívája 150 000 Ft-tal haladta meg tartozásait.²⁵⁰ Üzleti tőkéjének elsorvadása

miatt eltűnik a kereskedelmi életből Bekella Miklós, az erősen leolvadt pesti görög kolónia vezető tagja, aki ellen egy bécsi hitelező 700 000 váltóforint tartozás miatt bekebelezést kért. Bekella nyomtatott körlevélben tudatta, hogy aktív vagyona 47 000 ezüst Ft és 67 000 váltóforint.²⁵¹ Tönkremenésről nem lehet szó, de mint aktív kereskedő immobilizálva volt félmillió ingatlanával.

A hitelválságot a huszas évek második felében még jobban kimélyítette a monarchia egyik legnagyobb bankárának, a bécsi Fries háznak hitelezési veszteségek miatt 1826 áprilisában bekövetkezett csődje.²⁵² Ennek a banknak kiterjedt kapcsolatai voltak Magyarországgal is. A nem fizető adósai közé tartozott a volt pesti görög kereskedő, Ghika, akkor már kétszeres háziúr és a belatinczi birtok ura, 44 000 ezüst Ft-tal.²⁵³ A Fries cég főhitelezői viszont a bécsi Eskeles, Geymüller és Sina bankházak voltak, amelyeknek Fries bukása érzékeny veszteséget okozott.²⁵⁴ Természetes következmény volt, hogy ezek magyarországi kihi-telezései is még jobban összezsugorodtak. Ismeretes, hogy az Eskeles bank 1828-ban Széchenyi Istvánnak egy 10 000 Ft-os hitelkérését tagadta meg. A visszautasítás igen leverő hatással volt Széchenyire, és ez az eset vezetett a „Hitel” megírására. Ha ily módon Magyarország egyik legnagyobb földesura nem volt jó egy bécsi banknak 10 000 Ft-ra, el lehet képzelni milyen hitelszűkében szenvedhetett a válság alatt meggyöngült magyar kereskedelem.

2. A gyarmatpolitikai nyomás fokozódása

Ha a bécsi kormánynak volt is valami válságenyhítő elgondolása, ennek Magyarország nem a kedvezményezettje, hanem áldozata lett. A mezőgazdasági áresés az ausztriai földbirtokosokat is sújtotta, az ellene való orvosszer a Magyarországból Ausztriába szállított termények vámterhének megkettőztetése lett. Az uralkodó 1819-ben megerősítette az addig nem alkalmazott II. József-féle rendeletet, amely szerint a magyar gabona és állat után Ausztriában ugyanazt a vámot kell fizetni, mint amilyen a külföldi eredetűt terheli.²⁵⁵ Addig a magyar termény a külföldi származására kivetett vám felét fizette. Az 1825. évi országgyűlés összehívása előtt, a felingerült közhangulat csillapítása érdekében a kormány rászánta ugyan magát némi vámpolitikai engedményre „a falusi szorgalom emelése érdekében,”²⁵⁶ de ezek a rendszabályok nem kisebbitették az Ausztriába irányuló kivitel akadályait, csupán a külföld felé csökkentették az élőállat, dohány, gyapjú, méz, faggyú, viasz kiviteli vámjait. A gyapjútám szállítása elsősorban nem is a magyar termelőn kívánt segíteni, hanem az osztrák nagyobb gyárak érdekében állott — amint ezt egy osztrák gazdaságtörténész állapítja meg²⁵⁷ —, hogy a gyapjúár emelkedésével megnehezítse a tőkében gyenge, kisebb gyapjufonók versenyét. A dohányvám szállítása pedig részben már elkésett intézkedés volt. A génuai osztrák konzul jelentése szerint az oda irányuló „osztrák” dohányexport megszűnt az előbbi „szerencsétlen” magas kiviteli vám

miatt.²⁵⁸ Amikor pedig 1829-ben újból általános vámemelést rendeltek el az osztrák fogyasztási adók bevezetése alkalmából, még a minisztérium vámügyi szakértője, Krieg udvari tanácsos is annyira felháborítónak tartotta a magyar érdekek háttérbe szorítását, hogy a birodalom két fele közötti egyenlő elbánást javasolta. Mi sem jellemzőbb azonban aulikus főurainkra, hogy gróf Nádasdy pénzügyminiszter a császárhoz intézett felterjesztés fogalmazványában Krieg javaslatát egyszerűen keresztülhúzta.²⁵⁹

A vámpolitikai nyomás fokozása azonban nem az egyetlen rendszabálya volt a gyarmati rendszernek. A kereskedelmi tőke fejlődésére súlyos csapás volt egy 1818. évi rendelet, amely megengedte, hogy a privilégiumos osztrák gyárak mindenütt felállíthatnak lerakatokat, és ezek mind nagyban, mind kicsinyben árusíthatnak. Bár ez a jog megillette Ausztriában a magyar gyárakat is, azonban a magyar ipar fejletlensége mellett ennek a viszonyosságnak semmi gyakorlati értéke nem lehetett. Még a Helytartótanács álláspontja szerint is a reciprocitás csak formai.²⁶⁰ Az eredeti terv keresztülment, és ettől kezdve egymás után létesültek Pesten a magyar kereskedelemnek egyenlőtlen versenyt teremtő osztrák lerakatok. Mérei²⁶¹ egy tucatnyi ilyen lerakatot sorol fel a huszas évekből. Ezt a jegyzéket az alábbiakkal egészíthetjük ki anélkül, hogy ezzel teljessé válnék. Elsőnek 1819-ben Danhauser József bécsi bútorgyáros létesített lerakatot faragott bútorok, tükrök, csillárok árusítására, majd követték gróf Miszek Szaniszló kőedénygyára, Steyrer & Co. prágai kendőgyár, Mayer József kőedénygyár, Della Vos bécsi művirág- és tollgyáros, Mandrino Márk bécsi textilgyáros, Uffenheimer Gábor bécsi helyi papírgyáros, Fries Antal bécsi selyemgyáros, a bécsi cs. kir. porcelán- és tükrögyáros, Jenny és Aebly, valamint Roghi és Krausz textilnagykereskedők.²⁶² Számuk pontosan nem állapítható meg, mert egyes osztrák gyárak nem a saját nevük alatt létesítettek lerakatokat, hanem bizományosokkal dolgoztak, ezek neve alatt, de a haszon a néhány százalékos jutalék levonása után Ausztriába került. A lerakatból eredő profit mind a nagykereskedői, mind a detailista hasznot összesítve biztosította az osztrák cég számára, tehát károsan hatott ki a magyar kereskedő versenyképességére. A pesti grémium szatócs szellemére jellemző, hogy csak a kicsinybeni elárusítás ellen tiltakozott, a nagybeni eladásra szorító lerakatok létesítését szívesen vették.

A lerakatok létesítése nem korlátozódott az osztrák cégek vállalkozásaira. A vidéki manufaktúrák némelyike is létesített lerakatot Pesten. Elsőnek a gácsi posztógyár, de mihamar feloszlatta, illetve átadta kereskedési jogát itteni ügyvivőjének, mert „mértatlan dolog rőf számra árusítani”. A sassini pamutszövőgyár megnyitása ellen a grémium nem tiltakozott, magyar gyárról lévén szó, de reverzálist kért és kapott, hogy a lerakat csak nagyban árusít.²⁶³ Viszont a timár-céh fellépett Dessewffy Sámuel lerakata ellen, mert ez idegen bőroket is árusított.²⁶⁴ Végeredményképpen a magyar nagyüzemek lerakatai nem ártottak a kiskereskedőknek, az osztrákokéi azonban a pesti kereskedelem egészének kárára voltak.

3. Konjunktúra a dekonjunktúrában

A gabona árának kedvezőtlen alakulása a háború után nem határozta meg egészében a konjunktúra irányzatát. Akadtak termények, amelyeknek ára nem követte a gabonaár zuhanását, úgyhogy részleges konjunktúráról lehet beszélni az általános válságban. Ilyen volt elsősorban a *gyapjú*. Míg a búza ára 1819-ben csak 40%-át tette az 1802. évinek, addig a gyapjúé ebben az időközben kb. 10%-kal drágult, sőt a háború előttihez képest az áremelkedés 44%-os.²⁶⁵ A spanyol juhtenyésztés pusztulása miatt a nyugati gyapjúfonók az „osztrák” gyapjúra voltak rántalva.²⁶⁶ A magyar gyapjúkivitel értéke a XVIII. század nyolcvanas éveinek 2 és ½ millió Ft-os átlagáról az 1816—1826. évek átlagában 13 és ½ millióra növekedett. A bécsi kormány kénytelen volt az exportot elősegíteni, hiszen a 160—200 000 mázsára felszökött termelésből a belföldi felhasználás mindössze 25 000 mázsa volt,²⁶⁷ úgyhogy a kivitel korlátozása a felfokozott juhtenyésztés megsemmisülésére vezetett volna, ami pedig elsősorban az arisztokrácia tönkretételét vonta volna maga után.

A gyapjú vámjá 1807 óta 16 Ft volt, ezt 1817-ben 8 Ft-ra csökkentették, sőt 1819-ben már csak 1 Ft-ot tett. A háború utolsó évében Kappel még azzal utasított el egy délnémet kereskedőt, hogy a gyapjúkereskedelem főhelye Bécs, és Magyarországon egyedül a székesfejérvári Ybl Miklóst ajánlhatja,²⁶⁸ 1818-ban már azt írhatja, hogy a magyar gyapjú valamennyi fajtájában Pest az első kéz. Ezentúl Kappel mind erősebben foglalkozik ezzel a cikkel. 1824-ben gyapjúosztályozó telepet létesít, amelyben 140 munkást alkalmazott.²⁶⁹ A gyapjúfelvásárláshoz jelentékeny tőke volt szükséges, hiszen egész puszták nyírását egy tételben adták el, a legkisebb tétel 40—50 mázsa. A gyapjúkereskedelem egyben hitelüzlet: a kereskedő megelőlegezi az uradalom gyapjúnyírásának hozamát évi 6%-os kamattal, de a feltételezett ár 10%-a levonásra kerül az eladási árból.²⁷⁰ Így tehát az exportnál elérhető árkülönbözetten kívül a kereskedő befektetett tőkéje 16%-os kamatot hozott. Már ebből is világos, hogy a gyapjúüzlethez jelentős tőke szükséges, mert előlegezés nélkül előnyös áron a kereskedő nem vásárolhatott, de a tőkeigényesség egyben uzsorakamatot is biztosított, legalább a konjunktúra idején.

Az 1824—5-ös évek jelzik a magyar gyapjúkonjunktúra csúcsát. A magyar gyapjú behatol Angliába, a posztóipar központjába. A magyar juhtenyésztés terméke ugyan már előbb megjelent az angol piacon, de Bécsben osztályozták és onnan osztrák gyapjú néven szállították Londonba. Amint Kappel írja Droop londoni cégnek: „néhány magyar földesúr emiatt elégedetlenkedve, hazaszeretetből nemesített árujukat más név alatt ügyes munkások által osztályozva, igyekeznek az angol igénynek megfelelővé tenni”.²⁷¹ A következő évben egyedül Kappel 834 bála gyapjút (egy bála kb. 200 kg) helyezett el Angliában a Haythorn, Barrow-Vizer bristoli, Sieveking, Droop londoni cégeknél. A gyapjút főleg Zichy Ferenc, Esterházy Mihály és Orczy Lőrinc uradalmi szállították.

Ez az év az angliai konjunktúra tetőpontja és egyben a gyapjúválság ki-robbanásának időpontja. A posztógyárak eladási nehézségei miatt a londoni gyapjúár 50—70%-kal zuhant. Az 1827-ben Londonba érkezett magyar gyapjuszállítmányokat már csak veszteséggel lehetett elhelyezni.²⁷² Most már a magyar termelő és kereskedő az előtt a dilemma előtt állott: melyik a kisebbik rossz, megtartani a gyapjút, vagy árát a külföldi értékeléshez alkalmazni.²⁷³ Az angol piac veszteséggé válása miatt Kappel igyekezik áruját az Egyesült Államokban elhelyezni. Azonban mindössze 130 mázsát sikerült Howland New York-i cégnél elhelyezni, a netto haszon 3337 Ft volt.²⁷⁴ Kappel csalódását fejezte ki az elszámolás miatt, mert az eredmény 20%-kal volt kevesebb, mintha ugyanazt a tételt Angliában helyezte volna el. Szerinte szerencsétlen idea volt az USA-ba gyapjút szállítani. Nem mintha a nagy távolság tengeri fuvar-költsége tett volna sokat, ez Hamburgtól New-Yorkig mázsánként 3 Ft volt, míg a szárazföldi szállítás Pesttől Hamburgig ennek ötszörösébe került,²⁷⁵ hanem az amerikai 30%-os értékvám volt a legnagyobb költség-tétel, amely 1829-ben már 40%-ra emelkedett. Bár a magyar gyapjúár magasabb volt, mint a világpiaci, a termelő éppúgy panaszkodott, mint a kereskedő. „Nemrégiben egy haszonbérő azt az ajánlatot tette — írta Kappel Haythorne bristoli cégnek —, hogy ingyen ideadja a gyapjút, ha én fedezem a juhászat évi költségeit. És ez egy olyan országban történik, ahol a juhtartás 50%-kal kevesebbe kerül, mint Poroszországban.”²⁷⁶ A következő évben azt közli egy amsterdami céggel, hogy amíg a válság tart, lehetőleg távol akarja magát tartani a gyapjúüzlettől.²⁷⁷ Mindenek-előtt feloszlatta az öt évvel ezelőtt létesített gyapjuszortírozóját.²⁷⁸ Bár a monarchián belüli gyapjúüzlet a harmincas évek elején megélén-kült, a magyar gyapjú áralakulása elvesztette párhuzamosságát a világ-piacival, és sem Hamburgban, sem Angliában nem volt versenyképes.²⁷⁹

Ha Kappel az angol és amerikai exportban szerzett csalódásai miatt abbahagyta a gyapjúüzletet, ezt annál erősebben folytatta Wodianer Sámuel, aki előbb Szegeden terménykereskedelemmel foglalkozott, majd 1829-ben Pestre tette át székhelyét és a gyapjúra specializálta magát. Megtalálta számításait az angol és holland üzletekben is a harmincas évek közepén, a világpiaci árak emelkedése folytán. Tiszta vagyona 1834-ben már megközelíti az egymillió ezüst forintot, ennek fele gyapjú-készleteiben feküdt.²⁸⁰ Lehet, hogy átvette Kappel gyapjúüzleteit, bár erre csak az az utalás található ez utóbbi könyveiben, hogy tőle bérlí a gyapjúraktárt. Az első pesti milliomos kereskedő cég iratai nem marad-ván meg, tevékenységét részleteiben nem lehet megismerni. Hivatalos adatokból kiderül az a tény, hogy ő finanszírozta a vágújhelyi posztósok pesti eladásait.

A huszas évek végén bekövetkezett gyapjúkrízisből Széchenyi azt a téves következtetést vonta le, hogy a gyapjúkonjunktúra ideje örökre leáldozott. Csak átmeneti volt a válság, és a gyapjúkereskedelem a következő évtizedekben a magyar külkereskedelem legizmosabb ága és a kereskedelmi tőke felhalmozásának fontos gyújtópontja lett.

A válsággal szemben általában ellenállónak bizonyult még a *dohánykereskedelem*, melyben jelentékeny tőkék halmozódtak fel. A század elején a termelés még csak 280 000 mázsa, egy félszázad alatt több, mint hétszeresére nőtt. A legnagyobb vásárló az osztrák dohánymonopólium, a legnagyobb haszon is az övé.²⁸¹ „A magyar paraszt az osztrák felvásárlótól alig kap 7 Ft-nál többet, és ez az áru Ausztriában 120—200 Ft-ért kerül forgalomba”.²⁸² Magyarországon nem volt dohánymonopólium. A dohánykereskedelem profitja az osztrák regie részére végzett felvásárlás jutalékán kívül a kivitelből eredt. A dohányexport a század elején még csak 30 000 mázsa, a huszas években ennek mintegy kétszerese, és a század közepéig 150 000 mázsára emelkedik. A gyapjún kívül a dohány az egyetlen exportcikk, amelynek ára a válság éveiben magasabban állott, mint a század elején.

A háború végén a 100%-os értékvámmal felérő 16 ezüst forintos dohányvámot az exportőrök képtelenek voltak sajátjukból kifizetni.²⁸³ Kappel 15 000 Ft-os hitelt kért egy trieszti cégtől, hogy a vámot letehesse. Még 1817-ben a monopólium igyekezett minden készletet felvásárolni és ő maga exportált.²⁸⁴ Az osztrák kincstár pénzügyi nehézségei miatt azonban két év múlva nagyobb teret engednek a kereskedelemnek. Az Ullmann cég lett a dohánykereskedelem fő tényezője. Ullmann Móríc előbb mint a monopólium felvásárló ügynöke tevékenykedett, később mint a Stuck & Co. bécsi cég beltagja kapott megbízást az egész kincstári dohányszükséglet összevásárlására. Megkapta a pesti, debreceni és tolnai kincstári dohányraktárak használati jogát, és az 1819/20-as kampanyban félmillió forint tőkével manipulált. Ehhez hozzájárulhatott Ullmann Izrael Ábrahám is, akinek Bécsben 80 szövőszékes, 40 munkást foglalkoztató pamutárugyára volt. Félelmetes versenytársnak tartották a pesti zsidó nagykereskedők, akik 1803-ban egyhangúan tiltakoztak pesti letelepedése ellen.²⁸⁵ Ullmann Móríc 1821-ben ajánlatot tett az egész dohányfelhozatal átvételére, alákínálva volt cége, a Stuck és Társa feltételeit. Ő 9 Ft 4 krajcáros áron vállalkozott az üzletre, abban a feltevésben, hogy a termelő 6 Ft-ot kap, a költség 2 Ft 44 és a „fáradsági díj” 23 krajcár.²⁸⁶ Hogy a költségből mennyi csatolható még a haszonhoz, az természetesen kiszámíthatatlan. Az azonban kétségtelen, hogy az Ullmann vagyon a dohánykertészek munkája árának lenyomásából eredt. Az Ullmann dohányüzlet mind nagyobb terjedelművé vált. Újonnan épült dohányraktárának épülete azok közé tartozott, amelyeket a Szépészeti Bizottság ellenőrzése mellett stílusosan terveztek meg.²⁸⁷ Raktározó tevékenysége 2—300 munkást foglalkoztatott.²⁸⁸

Kappel Frigyes, aki folytatója volt a Natorp és Macher cégek dohányüzleteinek, a huszas években mindinkább csökkenő mértékben maradt bekapcsolva ebbe az üzletágba. Jóllehet már 1826-ban feladta a gyarmatárakereskedést, „hogy termény, bizományi és szállítási üzletekre fordítsa erejét”,²⁸⁹ az Ullmann céggel nem versenyezhetett ezen a téren. Bár 1826-ban még tervei voltak a magyar dohánytermelés minőségének javítására, így Amerikából hozatott Virginia, Maryland és Havanna

dohánymagvakat,²⁹⁰ 1828-ban visszavonult a saját számlára folytatott dohánykereskedéstől, és csak régi összeköttetései részére vásárolt, jutalék mellett.²⁹¹

Visszaesett a régebben Aradon, majd Pesten élénken tevékenykedő Deyák József üzlete is, aki ennek alátámasztására félmilliósi alap-tőkével rendelkező, „A magyar aktív kereskedelmet előmozdító Nemzeti Egyesületet” akart életre hívni. A társaság ugyan formailag minden terménnyel foglalkoznék, de a tervezetből az tűnik ki, hogy minden erejét a dohánykereskedelemre összpontosítaná, tagja lenne minden dohánytermelő földbirtokos.²⁹² A fantasztikus tervezet, amelynek tulajdonképpeni célja az Ullmann cég megdöntése, a kancellária elutasította,²⁹³ és Deyák, aki ezzel saját vállalkozását akarta megmenteni, nem kerülhette el a csődöt.²⁹⁴

A harmincas évek elején Ullmann Móric uralja a magyar dohánykereskedelmet. Egy 1830. évi tanácsi vagyonbecslés szerint pesti ingatlanainak értéke 212 656 ezüst Ft,²⁹⁵ ez azonban csak töredéke az Ullmann vagyonnak, amely már ekkor a legkülönbözőbb befektetésekbe (töldbirtok, bank- és vasútalapítások) igen nagy tőkéket heyezett el. Mindezeknek eredete a dohányüzlet volt.²⁹⁶

A dohánykereskedelemben kiemelkedő Ullmann és a gyapjúüzletben még nagyobb jelentőségű Wodianer cégek között feltehetőleg szorosabb érdekközösség állhatott fenn. Wodianer Móric felesége Ullmann Franciska volt.²⁹⁷

A *borkereskedelem* helyzetét sem lehet válságosnak tekinteni, ellentétben Szekfű Gyulával, aki az elveszett világpiacról ír,²⁹⁸ és egyik tanítványával szemben²⁹⁹ meg lehet állapítani, hogy az idegen országokba való kivitel a század elejei 600 000 ezüst forintról 800 000-re nőtt az 1816—1826-os évek átlagában, az Ausztriába irányulót is beleszámítva 1,7 millió Ft-ról 3,6 millióra, tehát több mint kétszeresére, ami mennyiségben számítva 13%-kal több, mint amennyi az 1938. évi volt. A lengyel piac elvesztésével szemben, ami a tokaji szőlőtermelést sújtotta, a többi magyar borok piaca más irányban bővült. Ebben a piacszerzésben a Kappel cég vezetett. Igaz, hogy bevásárlója éppen az a Schams Ferenc volt, akinek a magyar bortermelésről írt nagyszabású, 1832-ben kiadott munkájából Szekfű oldalakat idéz. Kappel válogatott minőségi borai, ezeknek szakszerű kezelése, jó csomagolása és szállítási módja lehetővé tette, hogy egy bristoli cégnek tett 1829. évi ajánlatában³⁰⁰ túlzás nélkül hivatkozhassek arra, hogy borai a legnagyobb távolságokra való szállítást is kibírják, dacolva az időjárás és a klíma változásaival. Különösen ajánlotta a burgundival tökéletesen megegyező budai vörös bort, amely a hosszú útvonalon való szállításra a legalkalmasabb. Kappelnek sikerült is több angol céggel: Edwards, Vizer-Barrow bristoli, Wilkins londoni házakkal borszállítási kapcsolatokat létesíteni.³⁰¹ 1828-ban és a következő-években Howland New York-i céggel is számottevő forgalmat bonyolított le.³⁰² Tanulságos egy költség számla: 106 gallon bor (kb. 450 liter) fuvardíja Pesttől Triesztig 27 Ft, Trieszttől New Yorkig

21 Ft, amerikai vám 36 Ft. Tehát a szállítási költség innen Triesztig egyharmad résszel drágább mint a hajófuvar Amerikáig. A jól kezelt magyar borok kedveltségének érdekes jele, hogy Kappel állandó vevői közé tartozott Hudson Lowe tábornok,³⁰³ Szent Ilona szigetének kormányzója Napóleon fogsága idején, aki utóbb, mint Ceylon kormányzója rendelt tőle budai borokat, majd Londonba is küldetett magának magyar borokat 50 font sterlinges tételekben, az a katona, aki a földközi-tengeri partvidékre vezényelve húsz éven át megismerhette Európa legkitűnőbb borait. Kappelnek a huszas évek közepe után a bor lett a főcíkke. Amikor a Dunagőzhajózási Társaság első próbaútján Pesten rakományt keresett, Kappel azt válaszolta, hogy ebből a célból csak 200 akó bora van.³⁰⁴ A pesti piac, ellentétben a XVIII. századi tespedéssel, most már borkereskedelmi központ lett. Schuller pozsonyi borkereskedő tájékozást kért az itteni borárakról, hogy ezekhez alkalmazza ajánlatait.³⁰⁵

Lendületet vett a *vaskereskedelem*, ami meglepő, ha visszaemlékezünk e szakma XVIII. századi fejletlenségére (vö. 212. old.). A pesti grémium még 1808-ban a vaskereskedelemben megkövetelendő tőkeminimumot 8000 Ft-ban javasolta megállapítani, szemben a fűszer- és textilszakmákban ajánlott 15 000 Ft-tal,³⁰⁶ úgyhogy a vaskereskedelem csak a kilencedik helyen állott volna a tőkeerősség sorrendjében. Ezzel szemben 1828-ban a legmagasabb adóosztályba sorozott 7 kereskedő közül hárman a vasszakmát képviselték.³⁰⁷ Ez a kereskedelem már nem helyi jellegű, forgalmuknak csak kisebb része a helyi eladás. Nemcsak Magyarországot, hanem Erdélyt, sőt a határos török tartományokat is ők látják el magyar vasáruval. Koller vaskereskedő szerint Pesten tízszer annyi vaskereskedő lehetne, mint tíz évvel ezelőtt.³⁰⁸ Ez a forgalomnövekedés eléggé viszonylagos és abszolút számokban nem lehetett túlságosan nagy. De mégiscsak fejlődés volt.

4. A kereskedelmi tőke letéteményesei

Az előző fejezetekben megismert Kappel, Ullmann és Wodianer cégeken kívül alig akad jelentősebb szerepet vivő kereskedő ebben a korban. „Kevesen vannak, akik terménnyel, borral vagy más hazai termékkel kereskedve kiválnának”, állapította meg Tinberger szenátor 1816-ban.³⁰⁹ A pesti tanács azonban meg van elégedve a helyzettel, és amikor a bécsi Biedermann cég, amely a legmagasabb arisztokrácia értékesítési ügyleteit bonyolítja le, 1819-ben Pesten fióktelepet kíván létesíteni termény- és pénzváltó üzlete kiterjesztésére, az engedélyt csak a pénzváltó üzletre kapja meg, mert csak ez hiányzik ebben a városban. Magas ajánlóira való tekintettel persze megkapja a teljes engedélyt, mert Zichy Károly volt pénzügyminiszter ajánló levele szerint korlátlan hitelt élvez külföldön. Londonban is létesített telepet.³¹⁰ Biedermann nagy mértékben foglalkozott a lekötött termés megelőlegezésével. Festetich László 80 000 ezüst Ft-ot vett fel tőle az 1828. évi gypjútermésére,³¹¹

és kölcsönei számtalanszor szerepelnek a huszas években a Pest megyei nemesség betáblázásai között.³¹² Az üzlet haszna természetesen az osztrák kereskedelem tőkéjét gyarapítja.

A terménykereskedelemnek továbbra is kerékkötője a tőkehiány. Ennek leküzdésére Liedemann Frigyes 1828-ban egy fantasztikus méretű kiviteli társaság tervével állott elő.³¹³ Ennek megvalósítására nem kevesebb mint 5 millió forintot akart összehozni, abból indulva ki, hogy a terménykivitel egyik legnagyobb nehézsége a készletek szétszórtsága. Nagy tőkére van szükség, hogy a terményeket egy helyen lehessen összpontosítani. Erre Pest a legalkalmasabb hely. A társaság beraktározna és megelőlegezné a földbirtokosok terményeit. A finanszírozás alapja egy bank, amelybe alapítóként minden földbirtokos belépne tehermentes földje megbecsült értékének felével. Arra tehát nem is gondolhatott, hogy a társaságot kereskedői tőkével alapítsa meg. A nádori hivatal, ahova ez a terv felkerült, ezt minden megjegyzés nélkül irattárba tette.

A kereskedők jövedelem-nagyságrendi csoportosítását adja az 1828. évi népszámlálás pesti felvétele.³¹⁴ A tanács a grémiummal egyetértve a kereskedőket 12 osztályba sorozta az adóalap szerint. Ez az összeírás bizonyos mértékben tükre, helyesebben kicsinyítő tükre a kereskedők anyagi viszonyainak. A legmagasabb osztályba tartozók adóalapja évi 1800 Ft üzleti jövedelem, a következő csoportokban 1400, 1200, 1000, 800, 600, 500, 400, 300, 250, 160 és végül 100 Ft. Az adókivetés erősen alábecsüli a kereskedők üzleti hasznát, hiszen pl. Kappel Frigyes jövedelmét 1800 Ft-ra teszi, pedig üzleti könyvei szerint az 1827. évi „kivét”-je, tehát nem a teljes profitja, mert a bennhagyott nyereséget nem számítja, 13 100 Ft volt,³¹⁵ tehát több, mint a megadózott jövedelem hétszerese. Nyilvánvaló, hogy a valóságos haszon az alsóbb kategóriákban is többszörösen meghaladta az adóalapot. Viszonylagosan mégis rámutató értékű ez az összeállítás, amely 541 kereskedőt rangsorol. Már ez a szám is feltűnő, hiszen az 1812. évi subsidium kivetése 1049 pesti kereskedőre terjedt ki, így tehát az infláció idejébeli létszámnak mintegy felét söpörte el a válság. A kereskedők nagyobbik fele, 292 egyén a legalsóbb adó-kategóriába tartozott. A segédek létszáma 386. Ha tehetős kereskedőknek azokat számítjuk, akiknek legalább egy segédjük volt, akkor csak az első négy jövedelmi osztály jöhet számításba, mert az ötödik csoportban 57 önállóra csak 52 alkalmazott jutott.

Az első adóosztályba csak heten voltak besorolva. Kappelen és Ullmann Móricon kívül itt szerepeltek a Wurm és Heinrich vaskereskedő, továbbá a Hoffmann József fűszernagykereskedő cégek. Ez utóbbiak 1948-ig állottak fenn. Ebbe a csoportba tartozott még két vaskereskedő: Kobald Cassian és Sebestan. A vaskereskedők vagyoni állapotáról, sajnos, nincsenek közelebbi adatok, ugyanígy az ebbe az osztályba sorozott, egyébként jelentős közéleti szerepet vitt Halbauer testvérek textil- és fűszernagykereskedéséről sem. E hét cégből 25 segéd volt alkalmazva.

15 kereskedő tartozott a második csoportba 1400 Ft adóalappal. Elsősorban a bécsi Biedermann cég fiókja, a többiek túlnyomó részben

zsidó textilnagykereskedők voltak 2—4 segéddel, köztük a három Boskovics. Közülük az egyik cég az 1873. évi „krach” idejéig állott fenn.

A harmadik kategóriában (1200 Ft adóalap) 26 kereskedő szerepelt 46 segéddel. Ezek között volt Wodianer Rudolf terménykereskedő (nem tévesztendő össze Wodianer Sámuel gyapjúkereskedővel, aki csak a következő évben telepedett meg), Liedemann Frigyes, a görög Dumcsa Demeter és a már ismert Kadisch Joachim. Itt találjuk a Goldberger gyár megalapítóját, akinek textilnagykereskedésében 3 segéd volt alkalmazva, azután a Boskovics családnak még két tagját, Kolb fűszerest, a választott polgárság szószólóját, a Lánchíddellenes párt demagóg vezetőjét.

A negyedik adóosztályba, 1000 Ft-os adóalappal, már 64 kereskedőt soroltak be 83 segéddel. Ezek között az ismertebbek: Schopper vaskereskedő, akinek cége a Heinrichéhez hasonlóan 1948-ig állott fenn, azután három görög, éspedig Takácsy Konstantin, Szaczelláry papírkereskedő és Deron vaskereskedő, továbbá Burgmann Károly, Kunitzer Löbl textilesek és Jálics fűszeres.

Az ötödik csoportban (800 Ft adóalap) csaknem ugyanannyi, 61 kereskedő neve található. Ide sorolták a sassini és gácsi textilgyárak pesti lerakatait 2—2 segéddel. Ismertebb egyének csupán Grabovszky görög terménykereskedő és Lichtl Károly zeneműkereskedő, akinek cukoripari vállalkozásáról alább szólnunk.

A magyarországi áruforgalom központjának kereskedelmi seregsemléje tehát nem éppen impozáns képet ad. A kimutatás végösszege szerint a kereskedők tiszta haszna összesen 323 527 Ft. Mégha az említett alábecsülés miatt ennek a számnak háromszorosát is vesszük, nem éri el az egy millió Ft-ot. A kereskedői tőkeképződést vizsgálva, ki kell rekesztenünk az alacsonyabb kategóriákat, amelyekbe tartozóknak megtakarításai közgazdaságilag nem lehetnek jelentősek. Így csak az első négy adócsoportba tartozók jöhetnek tekintetbe, 112 kereskedő, akiknek a jövedelme az összeírás szerint 132 800 Ft. Ha ezt, a valósághoz közelebb lépve, megháromszorozzuk, mintegy 400 000 Ft eredményeződik, átlagban kb. 3500 Ft. Ez a kereskedelmi profit túlnyomó részében elfogyasztásra és gyümölcsoztetés nélküli pénz-féltételre (a takarékpénztárak még nem léteztek!), esetleg ingatlanvásárlásra és uzsora kölcsönök nyújtására fordítottatott. Új vállalkozásokra, főleg az ipar terén, kevés maradt fenn. Természetesen ez nem vonatkozik a fenti adócsoportokba tulajdonképpen be nem sorolható 3—4 cégre.

Am ezek sem foglalkoztak ipari alapítási tervekkel. A válságkorszak egyetlen nagyszabású pesti ipari létesítménye egy olyan kereskedelmi szakmából indult ki, amelynek jellege és tőkeerőssége igen messze állott az objektum természetétől. Lichtl Károly zeneműkereskedő létesített egy cukorgyárat. Lichtl tőkéje azonban nem ebből az üzletéből származott, hanem egy ettől még távolabb álló tevékenységből — a *piócakereskedelemből*. Lichtl ugyanis előbb sógorával, Hadaun bécsi kereskedővel társulva, Sopronban létesítette ezt a piócaexport vállalkozást, amely igen jól ment. Az ebbe fektetett 116 000 Ft tőke 1826 és 1829 között 47 000 Ft

nyereséget hozott. A pesti cukorfinomító gyár és csontszénégető telep létesítésére másik sógorával, Ellenberger bécsi divatárkereskedővel társult. Szerződésük szerint 30—30 000 Ft-ot fektetnek ebbe a vállalkozásba, tehát kevesebbet, mint a piócaüzletbe,³¹⁶ ami nem is bizonyult elegendőnek. Az 1830-ban megalakult gyár 40 000 Ft nyílt hitelt kapott Kappeltől, aki azelőtt a legnagyobb nádcukor importőr volt. A hitel 6%-os volt, de ezen felül 6% külön jutalékot kellett fizetni. Lichtlék a nyerscukrot Buschek trieszti cégtől vásárolták váltókra, ezeket Kappel látta el elfogadványával, amiért ismét 4% provízió volt kikötve.³¹⁷ Ilyen hitelfeltételek mellett csak Kappel kereshetett az üzleten, biztosíték fejében az ő címére kellett a trieszti nyerscukor-küldeményeket feladni.³¹⁸ Lichtl a hitelt a limitált összegben felül 56 000 Ft-ig vette igénybe, de már az első törlesztés esedékességénél megakadt.³¹⁹

A Kappel-kölcsön rendezése és a 22 000 Ft-os üzleti deficit fedezése céljából Lichtl ezután Burgmann, Cahen és Jálícs pesti kereskedőktől vett fel kölcsönt. Fedezetül az adós lekötötte magánvagyonát és az új hitelezők átvették a gyár vezetését,³²⁰ de ez sem bizonyult sikeresnek. A deficit állandósult és a telep 1838-ban leégett. A gyár ugyan újból felépült Steiner és társa bécsi bank tőkéjével, de ugyanúgy csődbe került a finanszírozó, mint utódja ebben a vállalkozásban: a bécsi Geymüller bank, úgyhogy 1840 után a gyár be is szüntette az üzemét.³²¹ A csődtömeg épületét és berendezését 1842-ben átvette a kormány támogatásával 300 000 Ft alaptőkével alakult Pesti Cukorgyár Társulat. A részvénytársaság elnöke Batthyány Lajos gróf lett, igazgatósági tagjai pedig Károlyi György, Zichy Henrik és Miklós grófok, Vay Miklós báró, Czindery László, valamint Mayer Károly osztrák nagybirtokos. A kereskedelmet csupán Jálícs Ferenc, Kánitz Manó és Lichtl Károly képviselték. Részt vett még az alapításban egy szlavóniai cukorgyár is, amely egy horvát mágnás tulajdonában volt.³²² A korszak egyetlen nagyobb, kereskedők által alapított pesti gyára tehát csak a főurak tőkéjének bekapcsolásával volt fenntartható.

A cukorgyáron kívül alig méltó az említésre a pesti kereskedelmi tőke többi ipari vállalkozása. Az 1828-as Conscriptio mindössze 6 pesti gyári üzemet említ fel, közöttük szerepel báró Lilien olajgyára 1 (!) munkással, továbbá 5 selyemipari üzem, ezek egyike sem a kereskedelmi tőke alapítása. Csak a budai összeírásban említett Rosconi selyemgyárnak volt kapcsolata a kereskedelmi tőkével. Maga Rosconi királyi selyemgyári felügyelő volt, akivel Deyák József pesti dohánykereskedő lépett társas viszonyba, és együttesen 20 000 Ft tőkével rendelkeztek.³²³ A Conscriptio — nem tudni miért — kihagyta Laszky Mózes óbudai rongykereskedőnek 1817-ben Pestre áthelyezett repceolaj finomítóját. Ez az üzem 1835-ben az ország legnagyobb növényolajipari vállalatai közé tartozott.³²⁴ Viszont a Mauthner és Guggenheim terménykereskedők olajfinomítója fejlődésnek — az 1822-es alapítási év termelési adatain kívül (300 mázsa olaj 162 000 Ft értékben)³²⁵ — nemcsak a Conscriptióban, de egyéb iratokban sincs nyoma.

A válság több mint másfél évtizedes időszakában a kereskedelmi tőke szerepe a pesti ipari életben minimális volt. Ahol pedig mégis kimutatható ez, a kereskedelemnek eléggé hátul rangsoroló ágaiiban (pióca, rongy) tevékenykedőknek felgyülemlett kis tőkéi mentek át ipari alapításokba. Hogy a jó konjunktúrát élvező szakmák, helyesebben a sikeresen spekuláló gyapjú- és dohány-cégek miért nem fektettek tőkét az ipari vállalkozásokba, ennek kétségtelenül csak az lehet a magyarázata, hogy az osztrák iparral szemben vámvédelmet nem élvező gyárakba investált tőkék nem kecsegtettek akkora profittal, mint a terményüzlet egyes ágaiiban megforgatott tőkék. Különösen nem a huszas évek második felében, amikor Angliában az új gépi technikával felszerelt gyárak százai mentek tönkre. Ha spekulációkban szerzett vagyonuk lehetővé tette, hogy tőkéiket a kereskedelmen kívül helyezték el, mint majd látjuk, ez a földbirtok irányában történt.

Nem létesített iparvállalatokat a textilkereskedelem sem. Ennek helyzetét jól jellemzi Abeles Sándor nagykereskedő és 12 társának a Helytartótanácsához 1832-ben intézett beadványa. „A kereskedelem jelenlegi hanyatlása következtében a bizományi üzlet az egyetlen ága a kereskedelemnek, amely a becsületes kereskedő megélhetését lehetővé teszi.”³²⁶ A bizományi üzlet, azaz a más számlájára való kereskedés különösen jellemző ennek a korszaknak készáru kereskedelmére. Ez a forma ugyan mindig megfért a saját számlára való kereskedéssel, de túlnyomó volta a másodkéz tőkeszegénységének és a bizalomhiánynak jele. Az idegen gyáros és nagykereskedő arra törekedett, hogy az áru fölötti tulajdonjogot fenntartsa, ezért nem adott hitelre, csak bizományba. Az itteni nagykereskedőnek viszont nem volt elegendő tőkéje arra, hogy bőséges áruraktárt tartson, ezért — megbízhatósága esetén — idegen áruval tölthette meg üzletét. Az üzleti haszon persze kisebb a bizományi üzletben, mint a saját számlára kötött ügyletekben: néhány százalék provízió, nem pedig a beszerzési és az eladási árak közötti haszonrész. Ily módon a kereskedelmi tőke felhalmozódási lehetősége is kisebb.

A terménykereskedelemben a bizományi üzlet az óvatosabb üzleti politika módszere. Ide vonult vissza Kappel is, amikor az első csalódások érték az angliai kivitelben. Bizományban értékesítette nemcsak a gyapjút és a dohányt, hanem Károlyi László gróf és a munkácsi uradalom timosját is.³²⁷ A bizományi üzlet előtérbe helyeződését mint a kereskedelmi tőke felhalmozódásának lassúbb folyamatát értékelhetjük.

IV. A kereskedelmi tőke gyarapodása a válság után

Mikor zárult le a válságot követő pangás, mikortól kezdve lehet számítani a nekilendülés időszakát? Ez a kérdés teljes pontossággal nem dönthető el. Még a XIX. századvégi agrárválság elenyészése időpontjának kérdésében is hét évnyi eltolódás jelentkezik az egyes nézetek között. Pedig erre vonatkozólag a statisztikai adatok tömege áll rendelkezésre.

kezésre. Mennyivel kevésbé pontosan lehet meghatározni a francia háborúk utáni válságból a nekilendülés szakaszába való átmenet időpontját olyan korszakban, amelynek gazdasági jelzőszámai annyira hézagosak vagy pontatlanok. A válság kettős jellegű volt: agrárválság és egyúttal hitelválság. Az előbbinek tüneteit legalább főbb vonásaiban az ár- és a külkereskedelmi statisztika mutatja, bár az utóbbi megbízhatóságát erősen lefokozza a kivitel mennyiségi adatainak helytelen értékelése, a változatlan árak melletti számítás. Emellett az árak ismerete sem mond sokat a megfelelő termésstatisztika hiányában. A hitelválságból való kilábalás időpontjának meghatározása még nehezebb feladat olyan országban, ahol a bankszervezet teljesen hiányzott, ahol a hitelvolumen felbecsülése meg sem kísérelhető, ahol a kamatláb alakulását az összes hitelkormányok ismeretében is lehetetlen nyomon követni, hiszen a 6%-ot meghaladó kamat, vagyis a ténylegesen követelt kamat a törvény által el nem ismert és így okiratokban ki sem fejezhető kötelezettség volt.

A búzaár, amely 1826-ban érte el mélypontját, 1830-ig megkettőződött, és újra elérte az 1800. évi színvonalat. A búzaválság leküzdését ettől kezdve azonban nem az ár további emelkedése tette lehetővé, hanem a termés növekedése. Magyarország gabonatermése a huszas évek 62—63 millió mérőjéről a negyvenes évekig 90 millióra nőtt,³²⁸ ami annyit jelent, hogy a válság alatt átlag 120 millió ezüst Ft-os termésérték a negyvenes évek közepén már 225 millióra volt becsülhető. A hizlalt ökör ára ugyancsak 1830-ban lépte át az infláció előtti színvonalat. A gyapjú 1831-ben hozta be a válság alatti árveszteségét, és 1834-ben már 75%-kal haladta meg a kilenc évvel azelőtti konjunktúra-csúcs árszínvonalát,³²⁹ míg a gyapjúkivitel kerek 40%-kal volt több. A kivitel növekedése ezzel véget ért és egészen a szabadságharcig ekörül mozgott. Az emelkedő árak és a felfejlődő kivitel még feltűnőbben jelentkezett a másik konjunkturális főcikknél, a dohánynál. A válság mélypontján jegyzett ár 1832-ben a kétszeresét érte el, hogy 1836-ig ehhez képest még 60%-kal emelkedjék, egyúttal a kivitel az előző konjunktúra-csúcsához képest közel 50%-os, a negyvenes évek elején már 100%-os többletet mutatott.

A négy legfontosabb kiviteli cikk áralakulása arra mutat, hogy a pangás a harmincas évek elején véget ért. A külkereskedelmi forgalom egészének vizsgálata alapján azonban azt kell megállapítanunk, hogy ez az időpont mintegy öt évvel kitolódott. Az ausztriai rendeltetésű kivitel az 1831—5. évi lustrumban mindössze 5%-kal haladta meg az 1826. évit, a behozatal értéke, ami pedig a fogyasztás mértékének jellemzője, csak az 1836—1840-es időszakban. Mindkét irányú forgalomban az 1836-os év mutatott fel először kiugró növekedést: a behozatal 33 millió Ft-ról 38 millióra, a kivitel pedig 41 millióról 48 millióra szökött fel. Az árupiac legjellemzőbb mutatószámából arra kell következtetni, hogy *a fordulatot jelző változás a harmincas évek közepe felé kezdődött.*

A hitelválság enyhülése tekintetében az 1830-as év ugyancsak fordulatjelző, egyelőre azonban csak Ausztriára nézve. Az osztrák kormányoknak végre-valahára sikerült az 1818. évi 20 millió Ft-os államköl-

csönt 5%-ról 4%-ra konvertálni. Az új kibocsátás aránylag kedvező, 97%-os árfolyama szintén mutatja a bécsi pénzpiac viszonylagos pénzbőségét.³³⁰ Magyarországra persze ez a fordulat legfeljebb annyiban hathatott ki, hogy az osztrák cégek könnyebben adtak áruhitelt. Az agrárválság következményei azonban nem kedveztek a kereskedelmi tőke gyarapodásának, viszont felduzzasztották az uzoratókét. A második infláció alatt eladósodott és a dekonjunktúrában válságos helyzetbe került fő- és középnemesség hiteligénye hatalmasan felfokozódott. Ennek kielégítésére a devalvációk által megcsapolt régi hitelforrások — egyházi alapok, árvapénztárak, tőkepenzesek — nem voltak többé elegendők. A régi hitelezők helyébe új elemek léptek. A Pest megyei betáblázások alapján nyilvánvaló a hitelnyújtók összetételének megváltozása. Míg a háború előtt a polgári forrásokból felvett hitelek szinte elhanyagolható kis hányadát képezték a nemesi adósságoknak, addig a huszas évektől kezdve a kereskedők és uzorások teszik a hitelezők túlnyomó részét. „Nem lévén a szorgalom és iparnak oly ága, mely annyira jutalmazzon, mint az uzora, a kereskedésből sokan elvonván tőkéiket, pénzüzletekre fordíták.”³³¹ (Kiemelés tőlem. Gy. S.) Nem csupán a kereskedelmi tőke bizonyos fokú szerepcseréje ment végbe, hanem a szolidnak mondott kereskedőházak is folyósítanak fogyasztási jellegű nemesi kölcsönöket. Még 1832-ben is tömegesen találkozunk ilyen tételekkel a Kappel cég könyveiben, mert a birtokos osztálynak személyi hitelre való rászorultsága tovább tart. Idézzünk néhány jellegzetes példát: Dessewffy Aurél gróf 1832 októberében „zavarában” 150 (!) Ft kölcsönt kér, Szögyény László, akiből utóbb alkancellár lett, ugyanekkor halasztást kér Kappel-től egy már lejárt 2000 Ft-os hitel visszafizetésére, azzal a megokolással, hogy olyan emberekkel áll kapcsolatban, akiknek gyenge oldaluk a fizetés. Majd amikor adósságát kiegyenlítette, megkérte Kappel-t, adjon vissza 1000 Ft-ot, ha erre az összegre pillanatnyilag nincs szüksége. Magyarország leghatalmasabb főurai az amúgy is kicsiny kereskedelmi tőkét vették igénybe.

A bécsi banktőke magyarországi kapcsolatainak bővülése az itteni adósvédő jogrenden kívül — erről még alább lesz szó — az osztrák bank-szervezet szabályaiba is ütközött. Sem az Osztrák Nemzeti Bank, sem az ottani takarékpénztárak nem fogadhattak el leszámítolásra három hónapnál hosszabb lejáratú papírokat. Ez az előírás magyarországi áruváltók túlnyomó részét eleve kizárta a diszkontálás lehetőségéből, hiszen az itteni pénzszűke következtében még a 90 napon belüli számla-kiegyenlítés is készfizetésnek minősült, és ebben az időben legalábbis 4 hónapos lejáratra vásároltak a kereskedők.

Volt ezenkívül az Osztrák Nemzeti Banknak egy olyan előírása, amely nem csupán a magyarországi cégek hitelszerzésének súlyos akadályaként szerepelt, hanem ezen továbbmenően, fékezte azt a folyamatot is, hogy a kereskedők részvényeket vásároljanak. Kappel 1830-ban 36 000 Ft értékpapír fedezetül nyújtása mellett az Osztrák Nemzeti Banktól lombard kölcsönt kért. Erre a bank a következő szöveggel el-

utasító választ adta (a levél nagy fontosságára való tekintettel eredetiben közöljük): „Da die Herren Grosshändler Kappel und Co. in Pesth und nicht in Wien ansässig sind, so kann nach den in Darlehensgeschäften der Bank bestehenden Grundsätzen diesem Gesuche nicht willfahret werden. Wien, den 2 August 1830.” Kappel, jóllehet az Osztrák Nemzeti Bank választmányi tagja volt, a pénz megszerzése céljából arra kényszerült, hogy az értékpapírokat Geymüller bécsi bankár által elég kedvezőtlen árfolyam mellett adassa el.³³² Ha magyarországi cég részvényeit vagy más értékpapírjait az Osztrák Nemzeti Banknál nem lombardírozathatta, ebben a szabályban elég alapos magyarázatát találhatjuk annak a jelenségnek, miként volt lehetséges, hogy a legnagyobb cégek is csak vonakodva, legtöbbször egyetlen egy részvény aláírásával feleltek előnyös kilátású, nemzetgazdaságilag is fontos részvénytársaság alaptőke-jegyzési felhívására. Hiszen ilyen jegybankszabályok mellett a részvényjegyzés a kereskedelmi tőkebefektetés legkevésbé mobil formája lett.

1. A belső piac tágulása

A Végegylet 1846. évi közgyűlésén Kossuth vitatkozva a konzervatívokkal, akik a magyar külkereskedelmi forgalomnak Ausztriával szembeni aktív jellegét hangsúlyozták, rámutatott arra, hogy 14 év alatt (1831—1845) a kivitel ugyan növekedett, de mindössze 57%-kal, mialatt behozatalunk 200%-kal duzzadt fel. E két különböző mértékű fejlődés tökéletes bizonyítéka a gyarmatrendszer fojtó hatásának, a nemzet eladósodásának. Mindamellet az import megháromszorozódása mutatja a belső piac bővülését, a vásárlóképeség megerősödését is. Sőt bizonyos mértékben azt lehet mondani, hogy a fogyasztás növekedésének üteme a harmincas évek közepétől kezdve gyorsabb volt, mint amilyen mértékben a mezőgazdasági termelés értéke gyarapodott. Egy osztrák közgazda (valószínűleg dr. Hock) kiszámította, hogy a magyarországi fonalfogyasztás az 1839—42-es évek átlagában 74%-kal volt több, mint az 1831—34-es időszakban, míg a gabonatermelés értékének növekedése ugyanakkor csak 25% volt.³³³ 1846-ban már 235% volt az osztrák iparcikkek behozatalának szaporulata 1831-gyel szemben. Kétségtelen, hogy ez csak a bécsi eredetű áruhitelek igen nagy mértékű megnövelése útján volt lehetséges.

A belső piac bővült falun és városban, ha különböző mértékben is. A gyapjúkonjunktúrát élvező nagybirtok racionalizál, malmokat, szeszfőzdeket, cukorgyárakat létesít. Mindez a hagyományos gazdálkodás mellett kijegecesedő tömegvásárló erővel szemben számottevő vásárlóerőtöbbletet jelent. Persze elsősorban a jobban gazdálkodó birtokos osztály pénzereje növekedett. Széchenyinek például, — aki a huszas évek végén még nem tudott tízezer forint kölcsönt szerezni, egy évtized múlva „szép pénze van, kb. 150 000 Ft, Sina bankárnál”.³³⁴ A század elején még csak 30 000 főnyi Pest, a szabadságharc első évében már

110 000 lakost számlál, tehát belépett a nagyvárosok kategóriájába. Lakossága számának növekedése különösen erős ütemű a 30–40-es években, amikor is évi átlagban a népesség szaporulata 54 ezrelék, amiből a természetes szaporodás csak 7 ezrelék körül mozgott, a gyarapodás 7/8 részét a beköltözés adja. Bár az ide tóduló tömegek túlnyomó részének vásárlóereje igen csekély, a városi szokások bizonyos mértékű átvétele ezeknél is olyan szükségleteket teremtett, amelyek azelőtt ismeretlenek voltak előttük. Mindezeknek kielégítése tükröződik a textilárak fogyasztásának emelkedésében éppen úgy, mint a mezőgazdaság kezdődő racionalizálása a vasfogyasztás felfelé ívelésében, következésképpen az iparcikkek kereskedelmének forgalom-növekedésében.

A piacbővülést előidéző hatóerők között igen jelentős a *gőzhajó* megjelenése a Dunán és egyes mellékfolyóin. Már az előző korban, a dunai hajóknak lóval történő vontatása idején is lényegesen kedvezőbb volt a folyómenti lakosság helyzete, mint a víziutaktól távolabb élőké. „Csak a Duna és Tisza melletti parasztságnak van fölöslege” — írta 1787-ben Almássy Pál királyi biztos.³³⁵ A Ferenc csatorna kiépítése után a tízes években a Bács megyei svábok között szállóige volt: „alles was wir haben, verdanken wir dem Graben”. A dunai gőzhajózás kezdeti idejét 1831-re teszik, ezzel szemben az első gőzhajó, a „Kaiser Franz”, már 1823. október 13-án indult el Bécsből és három nap alatt érkezett Pestre, bár a tiszta menetidő-tartam 22 óra 50 perc volt.³³⁶ A huszas évek dekonjunktúrája azonban nem kedvezett az állandó tömegforgalmat feltételező gőzhajózásnak. Nehéz volt elegendő szállítmányt szerezni, kivéve az őszi hónapokat. Kappel töltötte be ennél a vállalkozásnál a magyarországi főügynök szerepét. Jelentéseiben elég kis igénybevételről tudósít. 1824 májusában a Carolina hajó mindössze 325 mázsa termény és 476 akó bor terheléssel indult Pestről Bécsbe, július 17-én 800 mázsával.³³⁷ Az első esetben egy mázsa fuvardíja 1,94, a másodiknál 1,75 Ft. Ez a fuvardíj jóval magasabb a lóval vontatott hajókon fizetett szállítási költség-nél, Kappel ezért a viteldíj leszállítását javasolta.³³⁸ Az első gőzhajók tehát nem jelenthettek forradalmat a vízi szállítási költségekben, éppen csak a Pest és Bécs közötti szekérfuvarosok egy része maradt alul az új versenytárssal szemben. A négy vontató gőzöst üzemben tartó hajózási társaság rövidesen felszámolt, 1826 után nincs nyoma az iratokban. Amikor 1829-ben megkezdődött az ugyanolyan nevű új Dunagőzhajózási Társaság szervezése, a részvényaláírássra felkért Kappel ezt válaszolta Geymüller bécsi bankárnak: „Nincs kedvező véleményünk erről a vállalkozásról, mert az előbb fennállott hajózási társaság nem volt arra alkalmas, hogy ilyen irányban hajlamunkat megnyerje.” Mindössze egy részvényt jegyzett.³³⁹ Utóbb azonban 1832-ben Széchenyi hatására, akinek ebben az időben több kisebb pesti megbízását intézte, lelkesedéssel vállalja a hajóstársaság magyarországi ügyeinek intézését, elsősorban a részvények elhelyezését. De a vállalkozással szemben kereskedői körökben nagy a tartózkodás, Kappel nem is remél másutt részvényeket elhelyezni, mint az arisztokrácia körében, „a pesti lóverseny a főurak gyülekezési

alkalma, és ezek között remélek aláírókat nagyobb számban találni”³⁴⁰ Valóban az első 94 itt jegyzett részvényből csak 24-et írtak alá a kereskedők, 1833-ban még 31 részvényt helyez el, de közöttük a kereskedelem részesedését mindössze Ullmann Móric 5 db részvénye jelzi.³⁴¹

A dunai gőzhajózás kibontakozásával a negyvenes évek elején a fuvardíj közel felére mérséklődött, a vontató hajókkal húzott uszályok bevezetése által. Bécsi viszonylatban a fuvardíj 48 krajcárra szállott le, míg a személyszállító gőzösökön, tehát a gyorsforgalomban 1 forint 6 krajcár volt. A szállítási díj mindkét irányban egyenlő volt.³⁴² A fiumei út fuvar költsége a felénél kisebbre csökkent. Azelőtt Pesttől a tengerpartig fuvarszekéren a díj 2,40 Ft volt, a gőzhajózás Pesttől a Száva menti Sziszekig 1,10 Ft-ba került, innen Fiuméig szekéren 40 krajcárba, összesen tehát 1 forint 50 krajcárba.³⁴³

De még nagyobb az átalakulásszerű változás a szállítás időtartamában. A pest—regensburgi út tartama 3 hónapról 25 napra csökkent.³⁴⁴ A lóval vontatott dereglyén a menettartam Pesttől Bécsig normális vízállásnál 4 hét volt, sőt alacsony vízállásnál Pesttől Pozsonyig öt hét!³⁴⁵ Ezzel szemben az uszályokon szállított árukat harmadnap Bécsben kirakhatták, a személyszállító hajókon vitt darabárukat pedig másnap. Még fontosabb az időrövidülés az aldunai szállítmányoknál. Azelőtt három hónapig tartott a hajóknak Bécsig való felvontatása, gőzhajóval csak 8—10 napig.

Mindezek eredményeképpen a terménykereskedelem tőkájének forgási sebessége meggyorsult. Az áruba fektetett pénz utáni kamat lecsökkent. Mindez jelentős lendületet adott a kereskedelmi tőke gyarapodásának. A bécsi piacon a magyar gabona az aratás után előbb jelenhetett meg, mint a vele versenyző galíciai termény. Amíg a század elején Bécs élelmezésére mindössze 100 000 mérő magyar búzát vittek be,³⁴⁶ addig a negyvenes évek közepén Ausztria 2,6 millió q magyar búza importjától 1,9 milliót Bécs vett fel.³⁴⁷ A növekedés tehát mintegy hússzoros, bár Bécs lakosságának szaporulata csak kétszeres. Így tehát a gőzhajó tette lehetővé, hogy a magyar búza a birodalmi főváros piacáról csaknem kiszorította a tengelyen fuvarozott osztrák tartományi gabonát. Természetes, hogy Bécs gabonapiacának meghódítása még nem oldhatta meg a magyar búza elhelyezésének problémáját, de azok a helyek, amelyek az új közlekedés által kapcsolódhattak be a forgalomba, a piacbővülés minden előnyét élvezték.

A gőzhajózás térfoglalása nemcsak Bécs felé, hanem a Dunán lefelé is bővíti a magyar, elsősorban a pesti kereskedelem piacát. Sturz & Co. odesszai cég 1834 szeptemberében azt írta Kappelnek, hogy eddig csak francia borokkal foglalkozott, de a dunai hajózás megkezdésével érdekelnék a magyar borok is, Galacon át való szállítással.³⁴⁸ A pesti kereskedelmi grémium, amely azelőtt csaknem teljes közömbösséget mutatott a kivitel iránt, 1846-ban a török—orosz kereskedelmi szerződés hírére igen alapos felterjesztésében fejtette ki amiatti aggodalmát, hogy a szerződés alapján felemelt török kiviteli vámok súlyosan érinthetik

a legutóbbi időben kialakult kereskedelmi kapcsolatokat Pest és az al-dunai tartományok között. Főleg a hamuzsír és szilvakereskedelem visszaesésétől fél. Ugyanis a szerb szilvából pesti kereskedők évi 30—40 000 mázsát vásárolnak fel és visznek tovább nyugatra. Érdekelve van már a pesti piac a balkáni méz, faggyú, gubacs, rongy és donga behozatalában, valamint a vasáru, réz és kőedény kivitelében.³⁴⁹ *Amit a blokádkonjunktúra nem teremthetett meg, nevezetesen a pesti kereskedők által lebonyolított tranzitőforgalmat, azt megvalósította a Dunagőzhajózás fennállásának első évtizedében*

2. Tőkeképződés a terménykereskedelemben

Bár a gabona kivitelének fokozódása a pesti kereskedők tevékenységét a terménykereskedelemben az addiginál jelentősebbé tette, korszakunk végéig ez a kereskedelmi ág Pesten nem vitt vezető szerepet az ország gabonaforgalmában, sőt az itteni nagykereskedők üzletvitelében a forgalomnak csak egy részét jelentette. A legjobban mutatja ezt a pesti tőzsde tervének sikertelensége. Már 1820-ban felvetette Sztankovits Konstantin egy „kereskedő ház” létesítésének gondolatát, „mert az ország első kommerciális helyén egy ilyen intézmény nélkülözhetetlenül szükséges”.³⁵⁰ Az 1831. március 1-én megnyílt „Kereskedelmi Csarnok” annak ellenére, hogy szabályzata az árutőzsdékre emlékeztet, a valódi tőzsdék szerepét nem tölthette be. Nem összpontosíthatta magában napról-napra a kereslet és kínálat találkozását. Az itt kötött üzletek árai nem váltak irányadóvá az egész országban. Változatlanul megmaradt az évenként négyszer tartott pesti vásár jelentősége az árképződés szempontjából. A jobbágy-gazdálkodás a legkülönbözőbb fajsúlyú, sokszor rossz minőségű gabonát termelte, nem lehetett tehát kialakítani a szokványminőségű búzát, a fungibilis árut, amelynek minden mennyisége megfelel a vevő által keresett árunak. Így tehát megmaradt a vásárok jelentősége, és megmaradtak a gabonakereskedelem régi helyi piacai, elsősorban Győr, mint ennek legfőbb gócpontja. Így pl. 1846 augusztusában a bánsági búzaforgalom főhelyén, Törökbecsén hajóba rakott 81 000 mázsa búzából 64 000 mázsa rendeltetése Győr volt, és csak 17 000 mázsa került Pestre.³⁵¹ A vasúthálózat kiépítéséig Győr gabonaforgalma négyszerese Pestének.³⁵² A győri gabonakereskedelem egyik vezető cége id. Szabó Pál, aki vagyonából fedezte fiának, a Magyar Kereskedelmi Társaság igazgatójának nagyösszegű sikkasztásaiból előállott kárt.³⁵³ Változatlan mértékben folyt a nagybirtok öntevékeny kereskedése, a tatai Esterházy-uradalomnak legfőbb vásárlója az óbudai katonai élelmtár, amelynek gabonaárlejtési pályázatát a gróf mindig elnyerte.³⁵⁴ A gabonával foglalkozó pesti kereskedők nagyjában a dekonjunktúra éveiből ismert cégek. E szakmában még leginkább az Ullmann ház vált ki, amely a Hengermalom gabonaszükségletét szállította.³⁵⁵ Még mindig a bécsi Biedermann szerepel az első helyen a termést lekötő kölcsönöket nyújtó gabonás cégek között, ámbár 1840-ben a pesti fiók-

üzlet vezetőitől elvonta a cégjegyzési jogot és körlevélben kérte ügyfeleit, hogy a Pestre vonatkozó megbízásaikat ezentúl Bécsbe küldjék.³⁵⁶ A Wodianer és Ullmann házak is foglalkoznak ezzel az üzletággal, Wodianer többek között két éven át az udvari istállók zabszükségletét is leszállította 80 000 Ft összegben,³⁵⁷ de a súlypont továbbra is a gyapjú, illetve a dohánykereskedelem. Kappelnél is csak mellékcikk a gabona, ezt is leginkább a meta üzlet formájában, más kereskedőkkel alkalmi társulásban folytatja, ami nem végződött mindenkor nyereséggel.³⁵⁸ Az újonnan alakult terménykereskedő cégek közül kiemelkedik Burgmann Károly, aki a negyvenes évek mozgalmában is szerepet vitt, s az Arnstein & Eskeles bécsi banknál 200 000 Ft hitelre volt jó, amit rákosi rétejeire és négy pesti házára tábláztak be.³⁵⁹

Az 1848. évi adóreform tárgyalása alkalmából beterjesztett emlékirat hangsúlyozza, hogy a terménykereskedést nagyobbbrészt a kevésbé tehetős kereskedők úzik, nyereségük a gabonánál, gubacsnál mérőnként, illetve mázsánként egytizedfél forint között ingadozik, és egy közepes forgalmú cég nyereségét évi 1000 Ft-nál többre nem lehet tenni.³⁶⁰ Mégha a szokásos érdekképviselési ferdítést is tekintetbe vesszük, 2—3000 Ft évi nyereségnél többje alig lehetett a közepes kereskedőknek, akik tőkéjük csekélysége miatt terménynyuzsora üzletekkel nem foglalkozhattak. Ez a „nagyok” kiváltsága volt. A háborús konjunktúra legnagyobb terménykereskedelmi haszonélvezője, Kanitz Joachim a pesti tanács megállapítása szerint anyagilag annyira legyengült, hogy rokonával egy kenyéren nem tud megélni.³⁶¹ Kadisch Joachim pedig kizárólag pénzváltó üzletével foglalkozik — a nagykereskedő testület adóalajstroma szerint.

A gyapjúkivitel mennyisége 1833-ban mintegy egynegyed millió mázsával tetőpontját éri el, és ettől kezdve 1847-ig nemigen változik, de lebonyolításában erős koncentrációs folyamat állott be. Ebben a vezérszerep a Wodianer cégnek jutott, amely csak 1829-ben tette át székhelyét Szegedről Pestre. Előbb inkább a dohánykereskedelem terén működött, 1833-ban kezdte működése súlypontját a gyapjúkereskedelembé áttenni. Első és egyébként — sajnos — egyetlen ismert vagyonkimutatása szerint 1834-ben vagyona 1 372 265 Ft, ebből gyapjúkészlete meghaladja a félmillió Ft értéket.³⁶² Öt év múlva Pesten gyapjúosztályozó telepet létesített, amelyre kizárólagossági jogot kért a nádortól, nehogy a „vetélkedők egynéhány garas többfizetése által embereinket magukhoz vonhassák”. A grémium ezt hevesen ellenezte. Szerintük Wodianer nem talált ki újat. Ő nyereségvágyból a „termelők és kereskedők kárára monopóliumra törekszik”.³⁶³ Wodianer megkapta ugyan az engedélyt, de nem kizárólagossági joggal, mert a következő esztendőben Liedemann Frigyes is létesített egy gyapjuszortírozó és beraktározó telepet.³⁶⁴ A Wodianer ház 1840-ben osztrák—magyar céggé változik át, a két testvér különvállik, Móríc Bécsbe költözik és megkapja a pesti cég generális felhatalmazását is.³⁶⁵ Ez a művelet mérlegszerűen csökkentette ugyan a pesti Wodianer cég tőkéjét, de annál jobban kiszélesítette a magyarországi ház üzletkörét. Ugyanekkor Kappel, a huszas években még a

gyapjú szakmában vezető cég csökken a jelentőségében. Az angol piac, amelyen a huszas években még olyan előszeretettel igyekezett terjeszkedni, az ausztrál gyapjú kezdődő beözönlése miatt nem nyújt többé megfelelő árakat. Sieveking londoni gyapjúkereskedőnek, aki állandóan ostromolja őt kedvezőbb árajánlatokért, megírja 1839-ben, hogy a magyar és külföldi árak egymáshoz való viszonya semmi teret nem enged a haszonnal való értékesítésnek, és „magam részéről teljesen feladtam a gyapjúkereskedelmet saját számlára”.³⁶⁶ Kappel könyveiben ezután nem egy tétellel találkozunk, ami arra mutat, hogy megelégszik a felvásárló vagy a bizományos szerényebb üzletkörével, vagy pedig a Magyarországra érkező külföldi bevásárlók részére kiállított bécsi hitelleveleket beváltja 10—50 000 Ft összegek között.³⁶⁷ A Wodianer cégen kívül a pesti piacon csupán az 1842-ben gyapjú- és tolosztályozásra is berendezkedő Fleischl Dávid volt jelentősebb.

A Wodianer ház csaknem teljes monopóliumát a magyar nagybirtokosok az angol tőkének a magyar gyapjúkivitelbe való bekapcsolásával próbálják megtörni. Esterházy Pál londoni nagykövet közbenjárására az egyik vezető londoni kereskedő ház, Abel Smith Pestre küldte Kirk nevű megbízottját, de sem az ő, sem az almási Balogh Pál, Széchenyi háziiorvosa által utóbb behívott John Gifford cég próbálkozása nem járt eredménnyel. Kitűnt, hogy ajánlataik nem haladják meg az addig elért árakat.³⁶⁸ Nagyon szilárdan kézben tarthatták a magyar gyapjútermelőket a Wodianer cégen kívül a régi Biedermann cég nyírási előlegei, mert az angol érdekeltségek kudarca visszahatásaként létesült Magyar Kereskedelmi Társaság meg sem próbálkozott a gyapjúkivitellel, melynek haszna javarészt a Wodianer ház birtokába került.

Másként alakult a nagy cégek hatalmi helyzete a *dohánypiacon*. A huszas években erősen előretört Ullmann cég inkább arra szorítkozott, hogy közel 100 000 Ft értékű pesti dohányraktárát betárolással hasznosítsa. Kappel az addiginél kisebb mértékben ápolta külföldi összeköttetéseit, 1835-ben még árkartelltt kötött Wodianerrel: megegyeztek abban, hogy 11 Ft-os áron felül nem vásárolnak tolnai és baranyai dohányt. Kappel a következő években Wodianer számlájára vásárolt fel 2% jutalék mellett, esetenként a meta üzleteket is kötöttek egymással. 1835-ben közös forgalmuk 76 000 Ft-ra rúgott. A harmincas évek végén Wodianer milliós üzleteket bonyolított le a francia kormánnyal, 1839-ben 60 000, 1841-ben 55 000 mázsát szállított. Arra azonban nem kerülhetett sor, hogy olyan, monopóliumot megközelítő pozícióra tegyen szert, mint amilyent a gyapjúüzletben szerzett. A magyar dohánytermelés hasznának lefölözésében osztozkodnia kellett, elsősorban az osztrák dohány-monopólium felvásárló szerveivel.³⁶⁹

Még veszedelmesebb versenytársként lépett fel 1837-ben a bécsi görög Sina cég, amely a gazdákkal termelési szerződést kötött. Ezeket Návay László, a Csongrád megye által kiküldött bizottság elnöke jogosan nevezte „uzsorás zsarolásnak”. A termelő 2 Ft-tal a kincstári árnál olcsóbban köteles a terményt átadni. Ha a termelő a dohánynak akár-

csak a legkisebb részét is másnak adja el, minden mázsáért 50 Ft kötbért tartozik fizetni, tehát az árnak kb. négy-ötszörösét. Valószínűen Wodianeréknek és az osztrák Regienek is lehettek hasonló szerződésai, mert amikor 1844-ben a Magyar Kereskedelmi Társaság megkísérelte a dohányvásárlást Koppely szegedi kereskedő útján — mégpedig francia rendelésre, azt kellett tapasztalnia, hogy az egész tiszántúli dohánytermést a kincstár, Sina és Wodianer már öt évre lekötötték.³⁷⁰

A borkereskedelemben a pesti cégek közül egyedül Kappel vált ki, akinek borpincéit 1839-ben meglátogatta Thomas Brunfield, aki az angol kormány megbízásából tanulmányozta a magyarországi terménykereskedelmet. Megmutatták neki Kappel neszmélyi, somlai, burgundi minőségű, budai és egri borait.³⁷¹ Kappelnek kiterjedt vevőköre volt a minőségi borokat kedvelők között. Büszkén közölte egy angol céggel, hogy a bor az ő hatvan év óta fennálló cégének egyik legfontosabb cikke. Szállított a hesseni nagyherceg, a lombardiai alkirály udvartartása részére, az Egyesült Államok bécsi követségének három tagja lett vevője, és ezek megmaradtak az ő borai fogyasztóinak akkor is, amikor visszarendelték őket az USA-ba. 1839 márciusában egyszerre hét rendelése volt Varsóból, összesen negyven akó neszmélyi borra. A bécsi kormány gazdaságpolitikája ebben a korban már nem akadályozta borkivitelünket, a magyar kiviteli vám mázsánként 4 krajcár, az osztrák tranzitvám mindössze 2 krajcár volt, és semmi más megterhelés nem volt a beviteli országok vámjain kívül.³⁷² Azonban sem Kappel, sem más borkereskedő üzletkötései nem voltak elégségesek ahhoz, hogy egyes előkelő külföldi fogyasztók megszerzését széleskörű, tartós borkiviteli viszonylattá erősítsék. Ehhez hiányzott a magyar borexportőrök piac-megdolgozási tervezete. Amíg pl. a francia pezsgőgyárak állandó raktárakat, vezérképviselőket tartottak külföldön, így magánál Kappelnél Cliquot reimsi pezsgőgyáros raktárt rendezett be, amelyből minden rendelőnek a vám lefizetése ellenében 50 palackig szolgáltatatható ki pezsgőt,³⁷³ de saját borai külföldi terjesztésére hasonló berendezést nem tudott létesíteni. A magyar bortermelés érezte ennek hiányát, és amint József nádor egyik iratából kiviláglik, több egyesülés, „Associations” is keletkezett a harmincas években a borkiviteli törekvések támogatására, de a szükséges kitartás és anyagi eszközök hiányában céljukat nem érték el.³⁷⁴ Melyek voltak ezek az egyesülések, egyéb nyom hiányában nem tudjuk. Nagyszabású borkivittelt Pestről nem a kereskedők bonyolítottak le, hanem Andrassy György gróf, akit éppen ezért annak a borkiviteli társaságnak élére akartak állítani, amelynek létesítését báró Marschall washingtoni osztrák követ kezdeményezte magyar és isztriai boroknak az USA-ba való exportálása céljából. E társaság alapszabályait a nádor jóváhagyás céljából a királyhoz fel is terjesztette,³⁷⁵ de aligha végeztek eredményes munkát, mert ennek semmi nyoma sincs a későbbi iratokban. Így tehát a borkereskedelem nem játszhatott szerepet a kereskedelmi tőke kialakításában.

Mennyit tehetett a terménykereskedelem három nagy cégének, az Ullmann, Wodianer és Kappel házaknak tőkéje, és milyen befektetésekbe

kerültek ezek a tőkék a cégek feladatkörén kívül? Már fentebb említettük, hogy Ullmann Móríc pesti ingatlan vagyonát 1830-ban 212 656 ezüst Ft-ra becsülte. Teljes vagyonmérlege nem ismeretes, de két tény mutatja, hogy földbirtokba fektetett tőkéje megközelíthette az egy milliót. 1836-ban szitányi Ullmann Móríc, „több vármegyék táblabírája”, megvette Szapáry Antal gróf vágbesztercei uradalmát 370 000 ezüst Ft-ért,³⁷⁶ és 1838-ban eladta a Keglevich Károly gróftól megvett tornai uradalmat Keglevich Gábornak 400 000 Ft-ért, hogy véget vessen a Keglevich nemzetség családi viszályának.³⁷⁷ Nem állapítható meg, hogy ez utóbbi tőkét mibe fektette be, kétségtelenül másba is, mint az általa kezdeményezett Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvényeibe, mert csak 15 000 Ft-ot jegyzett. Viszont a negyvenes években érdekeltséget vállalt a vasútépítkezésekben, és 1845-ben a Magyar Központi Vasút állandó igazgatójává választották.³⁷⁸ A 18 millió Ft részvénytőkével alapított vasúttársaságnak igen kevés magyar részvényese volt. Ullmann annyira tevékeny szerepet vitt a megalakulás körül, hogy az első közgyűlés elhatározta: részvénycímletek szövegébe nyomtatják a következő kitételt: „gegründet von Moritz von Ullmann”.³⁷⁹ Következésképpen Ullmann jelentős anyagi erővel vehetett részt a vasút alapításában. Ullmann Móríc vagyona ezek szerint az egy millió Ft-ot jóval meghaladhatta, de kereskedelmi vállalkozásokra ennek csak töredéke jutott.

A Wodianer háznak a már említett milliós üzleti tőkéjén felül talán még ennél is több, földvásárlásokba és földbérletekbe fektetett vagyona volt. 1840-ben ajánlatot tett az Arad és Csanád megyei, 93 000 holdat kitevő kincstári uradalmak bérletére. Holdanként legalább másfél Ft haszonbért kínált. Óvadékul 1 000 000 forintot ajánlott fel. Megígérte, hogy 300 új jobbágytelket létesít.³⁸⁰ 1842-ben, a nemesség megszerzésével együtt a kapriórai birtokra kapott adománylevelet.³⁸¹ Utóbb 84 000 Ft-ért bérbevette a nagykanizsai kincstári pusztákat, amelyekre szerződésellenesen dohányosokat telepített.³⁸²

Magyarország e leghatalmasabb kereskedő házának vezetésében egyre nagyobb szerepet kapott a cég alapítójának fia, Albert, aki mint ifjú, a harmincas évek közepén Londonban több éven át a vállalat angliai üzleteit irányította. Húszéves korában visszajött Pestre és 1838-ban cégvezetői jogot kapott (1846-ban lett tagja a cégnek).³⁸³ 1848-ban a Wodianer ház mint bécsi és pesti bankcég szerepel³⁸⁴ és működésének súlypontja Ausztriába helyeződött át. Az abszolutizmus idejétől kezdve, minthogy a dohány állami monopólium tárgya lett, a dohánykereskedelemnek nem volt többé létalapja. A Wodianer cég főként a vasutak finanszírozására fordította figyelmét. Wodianer Albert 1867-ben királyi biztosa lett a csődbe került Magyar Északi Vasútnak. 1870-ben — konvertita letére, az egyik legnagyobb pápai kitüntetést, a Szent Gergely rend középkeresztjét kapta meg, kétségtelen tehát, hogy a Vatikán pénzügyi szanálására fordíthatta vagyona egy részét. Utóbb magyar báró és örökös főrend lett, ami külső jele annak, hogy a Wodianer ház megszűnt a magyar árukereskedelemben szerepet vinni.

A Kappel cég már a harmincas évek második fele óta szemmel láthatóan változik át nagykereskedőből bankárrá. Míg az 1816. évi vagyonmérlege a tiszta áruüzlet jegyeit mutatja, az aktívum árukból és áruadósokból tevődik össze, addig az 1837. évi 668 896-ról szóló vagyonkimutatás szerint — a húsz évvel azelőttinek több mint kétszerese — az aktívának csupán 5%-a fekszik áruban, 95% viszont értékpapírokból, banküzletből származó követelésekből és készpénzből állott.³⁸⁵ Még ha ezután is foglalkozott kisebb mértékben a dohányüzlettel, és főbizománya maradt is a nagybányai és körmöcbányai fémtermékeket értékesítő igazgatóságának — így 1844-ben 97 600 Ft értékű bányaterméket adott el, mindez csak mellékága a banküzletre összpontosuló tevékenységének. 1839 végén Pozsonyból, ahol a magyar váltótörvény kidolgozásánál mint szakértő dolgozott, utasította cégvezetőjét, „pénztárunk bőséges lévén és a tél folyamán kevés váltóleszámtólasági lehetőség van, utalja át az egész pénzkészletet Geymüller bécsi bankárnak”. Élénk bankösszeköttetésben állott az Osztrák Nemzeti Bankkal és a Sina bankházzal, amelyek 4%-kal számítják meghitelezéseiket, sőt egy másik bankösszeköttetésével, Európa bankdinasztiajának egyik tagjával, a bécsi Rothschild házzal való forgalma kamatmentesen bonyolódik le. Bankári tevékenységében idegen tőkét is igénybe vesz. 1839-ben Sinától 41 000 Ft hitelt vett fel, amit két év múlva az Osztrák Nemzeti Banktól felvett kölcsönnel egyenlített ki.³⁸⁶

A hitel terén kifejtett működésének kiemelkedő mozzanata a Széchenyi kezdeményezésére alapított Pesti Hengermalom létrehozásához kapcsolódik. Ez a gőzmalom volt hivatva mintául szolgálni a magyar gőzmalomipar felépítésénél. A 300 000 Ft alaptőke felét Holzhammer bozeni malomtechnikus adta saját konstrukciójú gépekben, míg a másik felét a hazai részvényjegyzésnek kellett előteremteni. Széchenyi, Batthyány Lajos és néhány más főúr mintegy 40 000 Ft-ot jegyzett, a részvények zömét Kappel helyezte el. A pesti nagykereskedők közül Wodianer és Valero 10—10 000, Kappel, Burgmann, Malvieux, Malbauer, Appiano 5—5000 Ft-ot jegyeztek. Ám az alaptőkét csaknem teljesen felénésztette az építkezés és a gépbefektetés költsége. A vállalkozás már indulásakor illiquid volt, és ekkor Kappel, aki a társulat pénztárosa, saját kasszájából előlegezi a forgótőkét, a terményvásárlási kiadásokat, 1840 júliusig 58 000 ezüst Ft-ot, a következő években 20—30 000 Ft-ig elfogadvány-hiteleket nyújtott, vagy prolongált. A malom, amely fennállásának első húsz hónapjában 83 000 mérő gabonát őrlött, 1846-ban már 150 000-et.³⁸⁷ A vállalat igazgatóságában két arisztokrata, egy bécsi bankár és öt pesti kereskedő foglalt helyet. Érdekes, bár ritka példája volt ebben a korban az uralkodó földbirtokos osztály és a kereskedő polgárság összefogásának egy ipari alapítás érdekében.

Kappel saját kezdeményezéséből iparvállalatot nem alapított, bár 1846-ban Pejacsevich János gróf előtt előszóval vetette fel egy nagyszabású köszénbánya vállalkozás tervét. Pejacsevich írásban válaszolt: hajlandó részt vállalni, ha a megalakulandó bányatársaság ellátná a

pécsi vasgyárat. Kappel azonban nem válaszolt a levélre és a terv csírájában elenyészett. Míg 1839 és 43 között az általa leszámított váltók darabszáma megközelítette az évi másfélezret, az 1844—48. évek átlaga nem sokkal haladta meg a százat.

A Kappel-vagyon 1848-ig teljesen kivonult az áruüzletből, és bank-szerű tevékenysége is főleg a saját értékeinek kezelésére szorítkozott. 1848. március 22-én tárcájában a következő értékpapírok voltak (névértékben számítva):

Magyar papírok:

377 db	Lánchíd-részvény	187 500 Ft
326 „	Közp. Vasút-részvény	79 000 „
6 „	Hengermalom-részvény	8 400 „
185 „	Esterházy-sorsjegy	7 400 „
1 „	Pesti Takarékpénztár részvény	60 „

Idegen papírok:

182 db	Kaiser Ferdinand Nordbahn részvény	182 000 Ft
237 „	Oszt. Nemzeti Bank részvény	166 200 „
	Metalliques	40 000 „
58 „	1834-es osztrák kölcsön	29 000 „
10 „	Golgnitzi Vasút	10 000 „
14 „	1822-es Orosz—Angol kölcsön	5 439 „
2 „	Wiener Immobilien részvény	2 500 „
	Bajor obligációk	2 000 „
23 „	1839-es osztrák kölcsön	1 150 „
		720 649 Ft

Az 1839. évi osztrák nyereségek kölcsönéből Kappel eredetileg 50 000 Ft-ot jegyzett. A Kappel-vagyon tehát, amely az infláció lezárása óta két és félszeresére nőtt, úgyszólván teljes egészében értékpapírokba ment át, és ezekből csak 40% volt magyar érdekű.

Kappel tőkéjének az áruüzletekből való kivonásának, sőt Kappel magánzavára történt átváltozásának valószínűen családi okai lehettek. Egyetlen fia a 10. huszárezred főhadnagya volt, akinek részére egy alkalommal a Rothschild banknál hitellevelet állíttatott ki egy párizsi kényutazás céljából.³⁸⁸ Úgy látta tehát, hogy fia vezetése alatt az üzlet aligha mehet tovább. Az egyik leányát pedig Lónyay Menyhért, a későbbi miniszterelnök, a másikat a Földváry (Pest megyei dzsentr) család egyik tagja vette feleségül. Így minden oka megvolt arra, hogy kereskedelmi tevékenységét abbahagyja.

A pesti, de általában a magyarországi terménykereskedelem még a negyvenes években is az elnagyoltság, a kiépíttelenség képét mutatja. A kisebb tőkeerejű cégeket a kiviteli tevékenységben a gyarmatrendszer egyik terhes vámszabálya erősen nyomta. „Igaz ugyan — állapította meg az 1843-as országgyűlési kereskedelmi választmány jelentése —, hogy a nyereségeknek kivitelére a vám az újabb időben tetemesen leszállított, de ennek eredménye alig lehetett, mert az Ausztrián át való átmenő kereskedelem azáltal gátoltatik, hogy . . . az ausztriai hatá-

ron az egész nagyobb fogyasztási vámot letenni kell, amely az Ausztriába való bevétel esetén fizetendő.”³⁸⁹ Az osztrák beviteli és a tranzító vám közötti nagy különbséget ugyan utólag visszatérítették, de tőkeerő kérdése volt, hogy a kereskedő nagy összegeket hevertethessen az osztrák vámhivatal pénztárában. Sok igazság van Kappelnak az említett bizottság előtt tett nyilatkozatában: „Mit ér az ország termelésének növekedése, ha az eladás az osztrák tartományokra van korlátozva!”³⁹⁰

„A nagyobb kereskedelem nemléte az egész nemzetnek általános panaszát teszi” — ezen akart segíteni az 1843-i országgyűlés elé terjesztett tervezet egy magyar kereskedelmi társaság létesítéséről.³⁹¹ A Wodianer, az Ullmann, a Kappel házak, de még a közepes terménykereskedők kis csoportja is, már csak tőkeerejének korlátozottsága és hitelének adott keretei mellett sem nyithatott szélesebb utat a magyar agrárkivitel számára. A Magyar Kereskedelmi Társaság programja helyesen utal arra, hogy „az egyes kereskedő a már tört utakon megtalálja nyereségét és ezt töretlen utakon, kísérletünk reményiért el nem hagyhatják”. A terménykereskedők tőkeereje legfeljebb arra volt elegendő, hogy egyes külföldi kapcsolataikat fenntartsák, állandó ügyfeleiknek rendelkezésére álljanak. Újabb tartós összeköttetések fenntartása egyrészt nagyobb anyagi eszközt tett volna szükségessé, másrészt az új üzletbarátokkal való érintkezés kockáztathatta a már megszerzett hitelviszonyokat. A terménykereskedelemnek az a mérete, amely a nagy kikötővárosok cégeinél természetes, hogy a kereskedő rendelkezék előnyös áron lekötött nagy készletekkel, amelyeket a konjunktúra alakulása szerint helyezhet el a világpiacon, akkora tőkét igényelt volna, amikre még a Wodianer és Ullmann cégeknek is csak akkor lett volna lehetőségük, ha tőkéjük nagyobb részét nem helyezték volna földbirtokba.

A terménykereskedelem erejének megsokszorozódását célozta az országgyűlési rendek határozatából kiinduló Magyar Kereskedelmi Társaság. Ennek keletkezését, kezdeti sikereit, majd kudarcat részletesen tárgyaltuk e kiadvány XI. kötetében. Itt csak a kereskedelmi tőke problémájával kapcsolatos vonatkozásait kell megismételni. E nemzeti vállalkozás már eleve kudarcra volt ítélve, mert célkitűzései nem állottak arányban azzal a tőkével, amit e célra össze lehetett hozni. Két millió forintot kellett volna a nemzeti kereskedelem szolgálatába állítani, de ennek csak egy negyed része gyűlt össze. Leginkább az üzleti világ tartotta magát távol. Így az ország első kereskedelmi részvénytársasága alapításának nemesi vezetés alatt kellett végbemenni. A rendelkezésre álló keskeny tőkealapon azonban nem lehetett megszervezni a magyar terménykereskedelmet.

3. Tőkeképződés a textilkereskedelemben

Összességében igen jelentékeny volt, de erősen szétforgácsolódott a textilkereskedelem forgalma. A negyvenes években 30 millió Ft körül mozgott az Ausztriából eredő textilbehozatal. Ha ebben a szakmában

kialakulhatott volna olyan uralkodó pozíció, mint a dohány- és gyapjúkereskedelemben, vagy előtte a gyarmatáru szakmában, néhány hatalmas textilvereskedő cég keletkezhett volna. A textileru-behozatalnak azonban csak egy hányada került be az országba pesti nagykereskedők útján. Mindenekelőtt a behozatalnak igen nagy részét bonyolították le az osztrák gyárak pesti lerakatai. Mérei adatai szerint a negyvenes években 28 ilyen lerakat létesült ebben a szakmában.³⁹² Azonban már a harmincas években is számos lerakat létesült, köztük éppen a legjelentékenyebb osztrák textilgyáraké, így pl. a Johan Liebig & Co reichenbergi gyár, a Reichstädter Karton Manufactur, valamint a Biedermann cég teltschi divatszövet gyárának telepei.³⁹³ Ezek a nagykereskedői, sőt a kiskereskedői hasznát is az osztrák tőkének tartották fenn. Jellegzetes gyarmati tünet. A behozatal másik útja az osztrák gyárak megjelenése volt a pesti vásárokon. A védegyleti mozgalom kezdeti sikereiről éppen az 1844 őszi pesti vásárról eladatlan készletekkel visszatérő osztrák kereskedők pánik-hangulatú jelentései számoltak be.³⁹⁴ A harmadik módja a textilbehozatalnak a magyarországi bizományos útján való eladás volt. Ennél a módszernél a magyar kereskedelemnek haszna csak a legfeljebb 3% jutalék volt. A saját számlára való behozatal, amelynél a nagykereskedői haszon teljesen a magyar nagykereskedelemnek jutott, az összforgalomnak legfeljebb harmad-negyed részét tehetette.

Ez a forgalom pedig aránylag sok kéz között morzsolódott szét. A század elején Pesten 46 textilvereskedő volt, ezek közül 8 zsidó,³⁹⁵ akiket nagykereskedőknek lehetett tekinteni. 1841-ben már csupán a zsidó nagykereskedők száma 115.³⁹⁶ Ha abban az arányban, ahogy a Kiváltságos Nagykereskedők Testülete tagjai oszlottak meg szakmák szerint (45 tag közül 11 textiles), számíthatjuk ki a zsidó textilvereskedők számát, akkor ezt mintegy harmincra lehet tenni. Rajtuk kívül a két grémium tagjai között is akadt néhány textilvereskedő, így legalább negyvenen tevékenykedhettek nagyban saját számlára ebben a szakmában.

A legjelentősebb közöttük a Boskovics-család. Egyik tagja Simon, akinek már 1833 végén 600 ezer ezüst forintot meghaladó vagyona volt, a következő évben megszerezte a bécsi kereskedői jogot is, pesti üzletét összekapcsolta a bécsivel, és onnan vezette vállalatait, a másik József, aki saját bevallása szerint üzletének 32 éves fennállása alatt félmillió ezüst forint harmincadot fizetett.³⁹⁷ Ez évi átlagban mintegy 16 000 Ft vám. Szinte valószerűtlenül magas szám ez, amikor egy mázsza osztrák posztó magyar harmincadja 25 krajcár volt. Mindenesetre azonban többszáz ezer forint évi forgalmat bonyolíthatott le. Még az 1873-as „krach” idején is ez a cég vezetett a pesti piacon. Nyereségének felhasználásáról házvételien kívül nem tudunk. Iparvállalatot nem létesített.

A Goldberger cég, amelynek óbudai textilverfestő üzemén kívül a század eleje óta Pesten is nyílt árusítási üzelete volt; 1844 óta kezdett kereskedelmi téren jelentősebbé válni. Goldberger Sámuel, a család

szeniorja, felvette a cégbe Fülöp, Dávid és Lipót nevű fiait, és ezek üzleteit egyesítette a magáéval.³⁹⁸

A textilkereskedők közül az ipar terén Österreicher Dávid tevékenykedett tartósabb sikerrel, aki 1837-ben vette meg a már említett Mauthner és Kadischnak az inflációs nyereségből létesített majki gyapjuszövet manufaktúráját. Az üzemnek volt 12 fonógépe, 60—80 orsóval, és 12 szövőszéke, összesen 100 munkást foglalkoztatott. Pokrócot, szűrposztót és flanellt állított elő,³⁹⁹ a szabadságharc alatt a honvédségnek szállított.

A védegyleti mozgalom hatása alatt néhány pesti textilnagykereskedő ipari alapításokba kezdett. Engländer Hermann, aki Boskovics Márton leányát vette el jelentékeny hozománnyal, ebből és félmilliót megközelítő forgalma utáni nyereségből 1845-ben selyemszövet gyártására kért engedélyt. Tőkeszámlája ekkor 140 000 Ft volt.⁴⁰⁰ Rosenthal Naftali 80 szövőszékre tervezett pamut- és gyapjuszövetgyár létesítésére kapott engedélyt. Ekkor csupán elfogadott váltókban 78 000 Ft értéket mutatott ki.⁴⁰¹ Pollak Hermann, akinek apja volt textilkereskedő, 40 szövőszékkel rendelkező gyapjú-, pamut- és lenszövő-dét létesített.⁴⁰² Fries Antal bécsi selyemgyáros, akinek 1828 óta Pesten lerakata volt, fiókgyárat akart létesíteni „szövetkezve a magyar nemzettel nemes törekvésében a honi ipar kiterjesztésére”.⁴⁰³ Ezek és más hasonló ipari vállalkozások igen kis tőkével rendelkeztek, így pl. Schönau és Hecht 6800 Ft, Wehrhem Fülöp 8000, Blass Móric 5425, Politzer Lipót⁴⁰⁴ 5000 Ft befektetéssel létesítették üzeimeiket. Mindezek azonban Pollak Hermann gyáranak kivételével tiszavirág életűek voltak. A Nagykereskedők Testületének 1849 végén szerkesztett jelentése szerint a gyárak főképpen nyersanyag-hiány miatt, de azért is, mert „a termelésre nézve veszes két évben, midőn a forradalom láza a hazai munkásokat elragadta és a honvédekhez való csatlakozásra bírta, külföldi munkásokat pedig be nem bocsátottak és abban a kevés esetben, amikor bebocsátották, őket is megszállta a forradalom láza . . . , a megmaradt gyárak kénytelenek voltak a munkát beszüntetni”.⁴⁰⁵

Az ipari befektetéseknél összehasonlíthatatlanul nagyobb volt az a textilkereskedői és általában zsidó kereskedői tőke, amely házingatlanokban helyeződött el. Pest város kiváltságai értelmében zsidók nem lehettek háztulajdonosok. Az első zsidó, akinek javára áttörték ezt a tilalmat, Boskovics József volt. A választott polgárság 1841-ben tiltakozott az ellen, hogy Boskovicsnak a tanács három ház megvételét engedélyezte, holott a királyi kegy csak egy házról szólt. Erre Rosenfeld Móric kért házvételi engedélyt, hivatkozva Boskovics példájára, de a választott polgárság elutasította.⁴⁰⁶ Kossuth Pesti Hírlapja is foglalkozott a zsidók házvételi engedélyének ügyével. „A zsidók Pesten számos házzal bírnak zálogszerződés mellett, az átíratást azonban nem engedik meg, a valódi tulajdont azonban és az ezzel járó pénzbeli s egyéb hasznokat tőlük el nem vonhatják.”⁴⁰⁷ Ezek szerint a zsidó kereskedelmi tőkének legfőbb befektetései a házakra adott zálogkölcsonök voltak.

Ezeket a befektetéseket jövedelmezőbbnek és biztonságosabbnak ítélték, mint a fölényes osztrák versenynak kitett ipari vállalatok létesítését. Amikor a testület fel akarta építeni egyesületi házát, képtelenek voltak 25 000 forintot összehozni, mert, amint Kappel írta egy bécsi bankárnak: „az itteni kapitalisták pénzüket legtöbbször új házak építésére fordítják, vagy ingatlanokra kölcsönzik ki, ezért egy ilyen summa összehozása igen nehéz.”⁴⁰⁸ A pesti kereskedők egyetemessége 25 000 forintért egy bécsi bankhoz volt kénytelen fordulni.

Az összes kereskedelmi tőke becslésére nézve ebből a korból nincs támpontunk. Ha szabad egy öt évvel későbbi adatot visszavezetnünk, legalábbis egy kombinatív értékű számot kapunk. 1854-ben a félmilliárdos „önkéntes kölcsön” kibocsátásánál, amelynél az volt az alapelv, hogy mindenki az évi adójának tízszeresét jegyzi, a pesti nagykereskedő testületre 962 000 Ft megterhelés jutott, a grémium tagjaira pedig 323 000 Ft, összesen tehát 1 285 000 Ft.⁴⁰⁹ Minthogy az egész Magyarországra 123,5 millió Ft kölcsönt írtak elő,⁴¹⁰ a pesti kereskedők adóterhe eszerint az ország adóterhének kerek 1 százaléka volt. Megjegyzendő, hogy a kivetésnél az ingatlantulajdonból származó jövedelmet nem vették számításba. A pesti kereskedők tehát a nemzeti jövedelemnek igen szerény hányadát reprezentálták, így tehát a nemzeti tőke képződésében nekik jutó részesedést sem lehet túlbecsülni.

4. A kereskedelmi hitel

A harmincas évek folyamán az ausztriai pénzzsűke felengedett. Az Osztrák Nemzeti Bank által leszámított váltók összege az 1830-as évvégi 5 millió Ft-ról 1835 decemberig 9,2 millióra, 1840-ben pedig 31,3 millióra nőtt. A viszonylagos pénzbőséget nemcsak az 1829. évi kölcsönkonverzió sikere mutatja, hanem méginkább az 1839. évi 30 milliós nyereménykölcsön kibocsátása, amelyet Ausztria történetében először jegyeztek túl, és kötvényeit 117 százalékos kibocsátási árfolyamon kapkodták szét.⁴¹¹ A pénzbőség hulláma azonban megtört a magyar határon. A hitelbiztonság hiánya továbbra is tartózkodásra készítette az osztrák tőkét. A hiteléletet szabályozó törvényeknek, főképpen a váltótörvénynek a hiánya nem engedte, hogy a magyar gazdasági élet a külföldi hitelkínálatból megfelelően részesedjen. „Óvatosságot kell tanúsítanunk magyar üzletbarátainkkal szemben, mert nincsen váltótörvényeszkünk, úgyhogy évek telnek el, amíg pénzünket vizionláthatjuk” — írta Kappel egy triezsti cégnek. „A váltó semmivel sem ér többet, mint egy egyszerű kötelezvény és erre vonatkozóan sincsen rendelkezés a magyar törvényekben. A váltót csak abban az esetben használhatjuk, ha ezt az adós kifejezetten kívánja. Még nehezebb a helyzet a vidéki városokban, ahol a váltóóvatolás fogalmát sem ismerik.” A példátlan gondatlanság és hanyagság a bíróságok részéről, amelyek az adósnak minden módon kedveznek, a Bekella-féle csődben pl. odáig fajult, hogy a tömegeből 28 000 Ft ment veszendőbe.⁴¹²

A magyarországi feudális jogrend gőgösen semmibe sem vette a polgári gazdaság kialakult jogi institúcióit. A Tárnoki Bíróság — pedig ez a törvényszék kizárólag a városi polgárság peres ügyeivel foglalkozott — a Bradovits—Ullmann-féle 11 000 forintos váltóperben kimondotta a váltók és az adós-reverzálisok jogi semmisségét és érvénytelenségét.⁴¹³ Ha ez az ítélet a hitelbiztonságot ásta alá, egy másik a *kereskedelmi tőke összetevődését, a társas cégek kialakítását tette csaknem lehetlenné*. A társas alakulatok feloszlása esetén ugyanis az volt a gyakorlat, hogy a feloszlott cégek körlevélben közölték üzletfeleikkel, hogy melyik cégtag felelős a tartozásokért. A hitelezőnek jogában állott az egyetemleges felelősséget igényelni. Az országgyűlési deputáció javaslata szerint ennek 30 nap alatt meg kell történni. A hallgatás beleegyezésnek számít. A magyar bíróságok azonban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a feloszlást közlő üzleti körlevél joghatálya semmis. A Pesti Kereskedelmi Testület erre 1832-ben a nádorhoz intézett emlékiratot és abban kérdezi: „Hogyan léphet egy kereskedő társas viszonyba, hogy így megsokszorozott erővel fejlessze a kereskedelmet, ha a körlevél érvényessége el nem ismerésével a feloszlás után őt magát és leszármazóit az idők végtelenségéig a köteles szavatosság béklyóiban lehet tartani csalárdással, antedatált hitelokmányokkal.”⁴¹⁴

Tőkeerős társascég megalakítása tehát kockázatos volt egészen a negyvenes évek elején hozott törvényekig, a részvénytársaság pedig időelőtti. „Amíg Magyarországon nem lesz kereskedelmi és váltótörvényszék, részvénytársaságok aligha képesek megalakulni” — jelentette ki az 1830-as országgyűlés kereskedelmi deputációja.⁴¹⁵ Csak az említett törvények adták meg az előfeltételt ahhoz, hogy a hitel és a kapitalista vállalkozás korszerű formái kifejlődhessenek.

A kereskedelem hitelszükségletét addig túlnyomó részben a bécsi és trieszti nagykereskedelem áruhitelai elégítették ki. Ezeknek egy részét a nagykereskedelem a pesti és vidéki kereskedőknek nyújtott hitelezésekkel adta tovább. A hitelfeltételek nem voltak valami kedvezőek, és a rendszerint 5—6 százalékos kamatot a mindig szükségessé váló prolongáció során 1—2 százalékos jutalék növelte. Minthogy a hitelt nyújtó osztrák gyárosnak és nagykereskedőnek — a gyarmatrendszer folyamán — nem kellett külföldi versenytárral számolnia a magyar piacon, ezért a külföldi eredetű áruhitel egészen eltörpült az osztrák forrásból származóval szemben, és ezeknek terhesebb feltételeit a külföldi hitel kisebb kamatterhe nem befolyásolhatta. A kereskedelmi kérdéseket tárgyaló kerületi választmány 1843-ban rámutatva arra, hogy „az ausztriai vámrendszer következtében mi a külföldről iparcikket nem vehetvén, az sem vesz tőlünk nyersterményeket”,⁴¹⁶ jól állítja fel az összefüggést, de az áruhitellel kapcsolatban nem fejti ki tovább.

A kereskedelmi hitel egyoldalúan osztrák eredetének 1841-ben súlyos következményei lettek. Az Osztrák Nemzeti Bank, amelynek jegyforgalma a harmincas évek folyamán 50 százalékkal növekedett, viszont ércfedezete 23 százalékról 10 százalék alá süllyedt, kénytelen

volt hiteleit korlátozni. Ennek első következménye volt, hogy három elsőrangú bécsi bankár: Geymüller, Belloni és Steiner került csődbe, míg az osztrák kereskedő cégek sorra mondták fel magyarországi kihitelezéseiket, ez pedig az itteni bukások lavináját indította el. Egyedül Geymüllernek 450 000 forintja volt kihelyezve Magyarországon. Ezeket a tömeggondnok felmondotta.⁴¹⁷ Az ismert pesti cégek közül számosan jelentették be a fizetéseképtelenséget. Így Liedemann Frigyes és Jálícs Ferenc kereskedő, a pesti cukorfinomítógyár volt tulajdonosai, akik mindössze 40 százalékot ajánlottak fel a hitelezőknek. Különösen Liedemann bukása volt meglepetés, aki a Valero, Appiano és Malvieux családokkal állott rokonságban. A Hirsch testvérek 150 000 Ft-os passzívát jelentettek, addig szinte korlátlan bizalmat élveztek. Fizetéseképtelen lett még többek között Pink Dávid, aki Kappellal kötött a meta üzleteket. Kappelt egyébként hitelezői minőségben érte kár, egyedül Geymüllerrel kapcsolatban 46 691 Ft követelése vált kétessé.⁴¹⁸ Kappel bécsi folyószámla-hiteleit ugyan nem szorították meg, de ezek kamatlába 4 százalékról 5 százalékra drágult.

Csődbe került továbbá mindkét nagy újpesti kereskedő tőkés: a Neuschloss fakereskedő cég és Löwy Izsák bórkereskedő, akiknek tevékenysége annyira rányomta bélyegét e peremváros kialakulásának első éveire.⁴¹⁹

Ez a fizetéseképtelenségi hullám, amely miatt a Pesti Hírlap 1841. július 17-i cikke szerint „páni rettegés uralkodik Pesten a kereskedői világban”, távolról sem hagyott hátra olyan mély nyomokat, mint a huszas évek elejei csődlavina. Csak átmeneti megtorpanást okozott. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a két első vagyonsbukott: Jálícs és Liedemann, rövidesen a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatói lehettek.

A *Kereskedelmi Bank* keletkezése már időpontjánál fogva (1841. nov. 14.) élenkítően hatott a júliusi fizetéseképtelenségek által okozott hitelpangásra. Működése megkezdésének első kedvező hatása az volt, hogy a leszámítolási kamatláb egyharmad résszel olcsóbbodott, 9%-ról 6%-ra.⁴²⁰ A másik pozitívum — a kereskedelmi tőke gyarapodása szempontjából —, hogy az eszkompált váltók értéke az első üzleti év 1,1 millió forintjáról hat év alatt 6 millióra növekedett.⁴²¹ Ez kb. annyi, mint az Osztrák Nemzeti Bank egész leszámítolási állománya a harmincas évek elején.

A Kereskedelmi Bank alapításának és első üzleti évének története azonban rávilágít a kereskedelmi tőke gyengeségére is. Alapszabályai szerint a részvénytőke 2 millió Ft-ból állott, ezzel szemben a megalakulásig csak 532 000 Ft értékű részvényt lehetett elhelyezni, az alaptőke csak 1847-ben érte el az alapszabályszerű összeg *felét* és a teljes alaptőke csak 1874-ben egészülhetett ki. Ullmann Móric jelentése szerint azért kellett a végleges megalakulás időpontját kitolni és az ideiglenes választmányra bízni a bank vezetését, mert a részvényesek száma oly csekély volt, hogy a választást nem lehetett volna megtartani.⁴²² Az is kiderült

volna, milyen kis hányaddal voltak a pesti magyar kereskedők a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvényesei. Az 1015 kifizetett részvényből az itteni kereskedők részesedése 432 db, a külföldieké 206, és az arisztokrácia és a középnemesség által jegyzett részvények száma 187.⁴²³ A 4000 részvényből tehát 2985 nem volt lejegyezve.

Ámde még ezt a kis kezdeti tőkét sem lehetett bankszerűen kihelyezni. Zsedényi Ede, a bank kormánybiztosa, 1842. október 14-én kifogásolta, hogy 99 000 Ft hever gyümölcsözetlenül a bank pénztárában. A bank a pénzbőség bajában szenvedett. A december végi zárlat 148 321 Ft készpénzt mutat, míg a kihelyezett tőke csak 142 000 Ft volt. A bank Zsedényi vádjára azzal válaszolt, hogy maga sem találja kielégítőnek az intézet állapotát, a visszasság oka az ország kereskedelmének fejletlensége, emiatt lehetetlen a rendszeres üzlet, télen a kereskedelem általában szünetel.⁴²⁴ Utóbb a kihelyezések és a készpénzkészlet aránya javult, pl. az 1846/7. év végén a pénzkészlet alatta maradt az összes aktívumok 10%-ának.⁴²⁵ A bank üzletpolitikája—rendeltetésével ellentétben — inkább az ingatlanokra nyújtott jelzálog-hitelágat művelte. Még József nádornak is feltűnt ez a hitelpolitika, amikor a bank kormánybiztosához 1846 év végén intézett levelében a következő helyes elvet hangsúlyozza : „A Kereskedelmi Bank főfeladata a kereskedelmi viszonyok előmozdítása, ennek eszközléséből pedig az ingatlan vagyona adott hitelek némileg elvonattak. Nagyságodnak gondos felügyelésére ajánlom, hogy csak akkor történhessék ingatlan vagyona kölcsönzés, amikor azt az intézet főcéljaira való óvatosság és előrelátás megengedi.”⁴²⁶ A nádor figyelmeztetésére a bank nem hallgatott, ő egy 635 000 Ft-os jelzálogos állományt kifogásolt, amely ezután egy év leforgása alatt közel 1 millió forintig csúszott fel. A bank csaknem egész alaptőkéjét ilyenekbe fektette be, míg a leszámítolási üzletre a betéteket használta fel, aminek — mint a következő fejezetben látni fogjuk — 1848 tavaszán hátrányos következményei voltak a kereskedelemre nézve.

V. A kereskedelmi tőke a szabadságharc idején

A februári párizsi forradalom előestéjén Kossuth azt írta Wesselényinek, hogy „a bécsi financia minden órán egy új Status banquerott körül jár”. Wesselényi február 28-án válaszolt erre azzal a kérdéssel : „nem gondolod-e a pesti takarékpénztárba oda tett pénzeket a netaláni Staats banquerott esetében elég biztosítottaknak?”⁴²⁷ A betéttulajdonosok adták meg erre a választ. Március 2-án 124 ügyfél rohanta meg a Pesti Hazai Első Takarékpénztárt, hogy pénzét kivegye.⁴²⁸ Egy másik irányú roham követte ezt : az osztrák nagykereskedők és gyárosok egyre-másra vonták vissza a pesti kereskedőknek nyújtott hiteleket. Schüller, a legelső brünni posztógyáros Pestre jött és tömegesen adta át perlésre a magyarországi kereskedők által elfogadott váltóit. Kappel még a legbiztosabb kezeknél levő kihelyezéseit is visszavonta, így felmondotta Ráth

Károlynak 2000 Ft-os hitelét.⁴²⁹ A március 15-én először közzétett osztrák jegybank kimutatás a 214 milliós jegyforgalommal szemben mindössze 65 milliós ércfedezetet mutatott. Az Osztrák Nemzeti Bank kénytelen volt felfüggeszteni a bankjegyek beváltását ércpénz ellenében, mire az ezüstpénz eltűnt a forgalomból.

A nemesi földbirtoknak az 1848 : IX. tc. moratóriumot adott, ami még súlyosabbá tette a hitelválságot. Klauzál Gábor, a Pestre küldött deznált kereskedelmi miniszter kétségbeejtő módon tárta fel a helyzetet, mire az ezerféle gonddal gyötört, még meg sem alakult első felelős kormány a legfontosabb pénzügypolitikai teendőjének ismerte el a kereskedők hitelválságának megfékezését. Április 7-én István nádor és Batthyány Lajos aláírásával a következő felhatalmazást kapta Klauzál :

„Azon javaslat folytán, melyet Ön a pesti kereskedelmi piacnak pillanatnyi veszélye és annak a közrend érdekében is szükséges elhárítása iránt felterjesztett, a következők határozatnak . . . Ha van annyi készpénz a budai főpénztárban, amely egy millió forinttal meghaladja a közigazgatás három havi szükségletét, ebben az esetben . . . felhatalmaztatik Ön addig is, míg az országgyűlés berekesztetvén, a kereskedelem megakadásának elhárítására bővebb segély is nyújthatatnék, a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak 500 000 pengő forint 4%-os kölcsönt egy évi lejáratra utalványozni egyenesen az Ön által javaslatban tett célra.”⁴³⁰

Az állami kötelezettségek ilyenén való rangsorolása mutatja, hogy államférfiaink mekkora jelentőséget tulajdonítottak a kereskedelem hitelválságának. Az iratban meghatározott összeg viszonylagos csekély-sége másrészt éles megvilágításba helyezi, mennyire gyenge volt az ország kereskedelmi centrumának tőkeereje, és milyen kicsi volt az a hitelvolumen, amellyel Bécs a magyar kereskedelmet járszalagján tartotta. A kereskedők ugyan 3 milliót kértek, ennyit tehetett a felmondott hitelek summája, viszont az állam még a félmilliót sem adhatta meg. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tehetetlen volt. Egész alaptőkéje mint az előbbi fejezet végén említettük, a felmondhatatlan jelzálog-hitelekben volt kihelyezve, kereskedelmi hitelek céljára csak a betéti üzlet által szerzett idegen tőkék állottak rendelkezésre, ennek állományát azonban a betevők nyugtalansága veszélyeztette.

A kereskedelmi testületek az állam által nyújtott hitel elmaradása miatt az Osztrák Nemzeti Bankhoz fordultak két millió forint kölcsönért. A jegybank hajlandónak mutatkozott egymillió forintot rendelkezésre bocsátani a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank szavatossága mellett. Ez a kölcsön csakhamar kimerült és július végén a kereskedelmi testületek újabb egy millió forint kölcsönért folyamodtak, amit azonban — úgy látszik — nem kaptak meg, mert az 1851 tavaszáig elhúzódott törlesztési folyamat alatt csak egy millió forint tőkéről volt szó.⁴³¹ A kereskedelem hitelválságát az első nyári hónapokban az enyhítette, hogy a magyar jegybank funkcióját felvevő Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a magyar állam öt millió forintos nemesérc letétje alapján kibocsátott

12,5 millió bankjegy mennyiségből 3,5 millió forintot a kereskedelem és ipar hitelgényeire tarthatott fenn.⁴³²

A szabadságharc idején a főváros kereskedelmét az üzlettelenség jellemezte. Külső jele ennek, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1848/9. év végi váltótárcája az előző zárlathoz képest egyharmadra csökkent, és kisebb volt, mint — a bank első üzletétvétől eltekintve — bármikor azóta.⁴³³ Ha a bécsi cégek meg is elégedtek azzal, hogy a pesti adósok az Osztrák Nemzeti Banki hiteiből való részesedésük mértékéig törlesszenek, újabb áruhitelről nemigen lehetett szó. A belső piac elszűkölt. Az 1848. évi két, nyári és őszi vásáron kevés délvidéki kereskedő jelent meg, a külföld teljesen távol maradt. A nagykereskedelem tőkeereje egyre gyengült, úgyhogy a kereskedelmi testület Klauzál minisztertől a nagykereskedelmi, minimális 30 000 Ft kimutatandó vagyonnak 20 000 Ft-ra való leszállítását kérte. Pest megszállása az osztrákok által olyan csapás volt a pesti kereskedelemre, hogy moratóriumot voltak kénytelenek kérni. 1849. március 26-i kérvényük előadta, hogy az itteni kereskedők nagy része, főleg azok, akik az osztrák gyárosok és a magyar vidéki kereskedők közt a forgalmat közvetítik, nem hajthatták be követeléseiket. A Kossuth-bankó eltiltása a kereskedelemnek az életerejétől való elvágását jelenti, mert az osztrák bankjegyek már eltűntek a forgalomból, Magyarországból semmi termény nem ment Ausztriába, és így a pénzbeáramlás forrása elapadt.

Az egyes kereskedők közül csupán Kappel tevékenységéről maradtak fenn írott emlékek. Ez a cég ebben az időben csaknem kizárólag fémekkel foglalkozott, a kincstári bányák réz, ólom és más bányászati melléktermékeinek forgalombahozatalát látta el. Szerepe ebben a szakmában jelentősebb volt, mint 1848 előtt, amikor csak a Bécsben székelő cs. kir. Bányatermék Elárusító Igazgatóság bizományosaként működhetett. A magyar pénzügyminisztérium már közvetlenül Kappel útján értékesítette a kincstári fémtermékeket, úgyhogy az 1848. év folyamán a bécsi fémkereskedők is Kappeltól kényszerültek vásárolni. Ebben a minőségében szállította el az 1848. év utolsó napján a körömcbányai pénzverde felszerelését Debrecenbe.⁴³⁴ Ugyanígy ebben az időben Kappel maradandó becsű feladatot vállalt. Az előző évben ugyanis a Tiszagőzhajózási Társaság megbízásából ő rendelte meg az első tiszai hajót Sieveking londoni cégnél, amellyel ő több évtizedes kapcsolatban állott. A vételárból 2200 font sterling vált esedékké 1848 decemberében. Kappel vállalta az összegért a készfizetői garanciát, és az átutalás a Wodianer cég londoni összeköttetései útján ment végbe.⁴³⁵ Ez a hajó a „Debrecen” nevet viselte.

A kormány 1849 tavaszán, Debrecenből Pestre való visszaérkezése után a pesti kereskedők által akarta áttöretetni a Magyarország ellen felállított áruforgalmi blokádot. A bécsi kormány ugyanis májusban megtiltotta a Magyarországra irányuló kivitelt. Erre a Szemere kormány kereskedelmi minisztere, Batthyány Kázmér május 18-án utasítást adott Hajnik Pál központi rendőrfőnöknek, hogy „saját rendezett csempészeti

ügyvitelt kell organizálni abban az elszigeteltségben, amellyel hazánkat az ellenség elzárta a külföldtől". Az utasítás több pesti kereskedőt nevezett meg, akik ismerik a csempész gyakorlatát. Ezekkel kell megállapodni. Hajnik kikérte Fröhlich nagykereskedőnek, Széchenyi gazdasági mozgalmait egyik szereplőjének véleményét, aki a miniszter által megjelöltek helyett egy bizonyos Hochholzert ajánlott. „Ennél beavatottabb embert a csempészetre nézve nem ismer senki, ez neki tanult mestersége." Fröhlich maga is „a fentebbi célból" Felső-Magyarországra utazott.⁴³⁶ Egyébként az angol kereskedelem a júniusi napokban itt a helyszínen tanulmányoztatta a magyarországi üzletlehetőségeket, és Batthyány Kázmér felkérte Duschek pénzügyminisztert, hogy néhány „értelmesebb" pesti kereskedővel való tanácskozás után lépjen érintkezésbe az éppen most ide érkezett angol kereskedelmi megbízottal és készítsen egy előzetes vámszabályzati tervet azon forgalmi cikkekre nézve, amelyek az angol—magyar kereskedelemnek főárgyai lehetnének.⁴³⁷

Szabadságharcunknak a katasztrófához való közeledése megpecsételte mindezeknek a terveknek a sorsát.

Milyen hatása volt a szabadságharcot követő pénzügyi megtorlásnak a kereskedelmi tőkére? Azt lehetne gondolni, hogy a 60 millió Ft értékben kibocsátott Kossuth-bankónak Haynau parancsára végrehajtott megsemmisítése súlyosan érintette a kereskedőket, akiknél a bankjegyek nagy része felhalmozódott. A jelek azonban arra mutatnak, hogy a bankjegyeknek csak kis töredéke lehetett a kereskedők pénztárában. A Kereskedelmi Testületnek 1849 végén beadott jelentése⁴³⁸ a bankjegyek hatályon kívül helyezésével kapcsolatban azt állítja, hogy „ha pillanatnyilag nem is volnának még érezhetők az ebből szükségképp előálló következmények, végre mégis csak felszínre fognak kerülni". Márpedig, ha súlyosabban érintette volna őket a bankjegyek kényszerű beszolgáltatása, hangos siránkozással fejezték volna ki helyzetüket. Ugyanakkor azonban bizonyítékokat szolgáltatnak arra nézve, hogy más városok kereskedőire katasztrófa volt a bankók elégetése, mert a beadványhoz mellékként csatolt vidéki kereskedői nyomtatott körlevelek ki-jelentik, hogy „az ártatlanul rájuk zúdított vesz miatt képtelenek kötelezettségeiket teljesíteni". A pesti kereskedők aránylag kis veszteségét mutatja az is, hogy mindössze egy millió forinttal ellátott kisegítő pénztár létesítését kívánták, azzal a rendeltetéssel, hogy a segélyre szoruló kereskedőknek áruik elzalogosítása mellett előleget adjon. De még ennek az aránylag kis összegnek a császár részéről kilátásba helyezett folyósítása is elmaradt. Mindössze annyi történt, hogy a Kereskedelmi Bank a budai kamarai hivataltól 550 000 Ft-ot kapott kereskedelmi hitelek folyósítására.⁴³⁹

Hogyan volt lehetséges a pesti kereskedőknek az a kedvező helyzete, hogy a bankjegyek megsemmisítése őket csak elenyészően kis mértékben sújtotta? Erre megfelel a Kereskedelmi Bank 1849. június 3-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. „Az utóbbi időben (vagyis a cári

orosz hadsereg betörése után — Gy. S.) igen gyakori visszafizetések történtek még nem esedékes váltókra. Az adósok hirtelen és tömeges jelentkezésének okát könnyű megtalálni: a magyar bankjegyek abnormális mélyre süllyedt árfolyamában. Minthogy a jelenlegi üzleti pangás közepette lehetetlen a visszafolyt pénzeket újból kihelyezni, az időelőtti visszafizetések elfogadása nem áll a bank érdekében.”⁴⁴⁰ Így tehát a szabadságharc utolsó hónapjaiban a bank pénzbőségben úszott, míg a pesti kereskedők kirekeszthették pénztáraikból a magyar bankjegyeket, amelyek majdnem egy évig megőrizték értékállandságukat. A bankjegyek megsemmisítése főleg a földműveseket érintette, akiknek birtokában volt a legnagyobb részük.

*

„Kereskedői számítás szerint Magyarországon kb. 9 millió forint van forgalomban” — így nyilatkozott az 1843-as országgyűlési kereskedelmi választmány előtt Kappel.⁴⁴¹ A negyvenes évek közepén ez a becslés túlzottan alacsonynak látszott, hiszen a több mint száz millió forintot kitevő külforgalom lebonyolítása lehetetlennek tűnik fel ilyen csekély pénzforgalom mellett egy olyan országban, ahol a készpénzkímélő forgalom eszközei közül a váltó alig, a csekk pedig egyáltalán nem volt ismeretes. Lehetséges, hogy ez a számítás a nagykereskedők számának az előírt minimális üzleti tőkével való szorzatát ($300 \times 30\,000$) vette egyenlőnek a forgalomban levő készpénzzel. Viszont valószínűtlennek látszott, hogy — eltekintve az ezüstpénz forgalmától — az Osztrák Nemzeti Bank által kibocsátott bankjegyeknek csupán 5—6%-a cirkulált volna Magyarországon. Mégis, a szabadságharc éveinek kereskedelem-szanálási kísérleteiből megismert kis számok mellett, amiken a kereskedelem megmentése fordult meg: a 2 millió forintos hitelfolyósításra irányuló, 1848 márciusi kérelem, majd 1849 őszén az egymillió ellátmány, — úgy látszik — nem nagymértékben tért el a valóságtól az a számítás, amely 9 millióra tette a pénzforgalmat és egyben a nagykereskedelem tőkeerejét. Bár ez a szám is tekintélyes szaporulatot jelent korszakunk elejéhez képest, mégis túlságosan szerény volt ahhoz a feladathoz mérve, amit a kereskedelemnek a század közepén meg kellett volna oldania, ahhoz ti. hogy valóban előfutárja legyen az ipari tőkévé való átalakulásnak.

JEGYZETEK

Rövidítések:

- A* = A Magyar Tudományos Akadémia kéziratára
- C* = A Magyar Udvari Cancellária levéltára az Orsz. Levéltárban
- Fb* = Fővárosi (Budapesti 1. sz.) levéltár budai osztálya
- Fp* = Fővárosi (Budapesti 1. sz.) levéltár pesti osztálya
- H* = Helytartótanácsi levéltár az Orsz. Levéltárban
- K* = A Magyar Udvari Kamara levéltára az Orsz. Levéltárban
- N* = Natorp-iratok. (Ez az iratsorozat, mintegy 200 üzleti könyv és kb. 50 000 levél, 1956 november havában az Országos Levél-

tárban kitört tűzvész áldozata lett. Így — sajnos — a közelebbi iratjelzet feltüntetésére nincs szükség. Az iratokat a felszabadulás utáni években rendezték. Egyedül a szerző használta azokat, s belőlük nagyszámú kivonatot készített. Ezeket készséggel bocsájtja az érdeklődő kutatók rendelkezésére.)

O = Országos Levéltár

R = Országos Levéltár Regnicolaris levéltár

S = Széchényi Könyvtár kéziratár.

¹ Dobb, Studies in the development of Capitalism. Cambridge 1945, 20.

² Uo. 74 kk.

³ Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien VIII. k. 1949—50, 15.

⁴ Fp. Int. a. a. 701.

⁵ S. Fol. germ. 1287.

⁶ H. Pol. Comit. 141—62.

⁷ Mérei Gyula, Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest 1951, 46.

⁸ K. Acta Hung. Trices. tom 4. 1733—9.

⁹ S. Fol. Lat. 1287.

¹⁰ A magyar külkereskedelem fejkvótája ekkor már fele a németbirodalmi 7 márkának (Sombart, Der moderne Kapitalismus⁴. München és Leipzig 1921, II. k. 957.)

¹¹ R. Mousnier—E. Labrousse, Histoire générale des civilisations. Tome V. Le XVIIIe siècle. Paris 1953, 345.

¹² L. 6. j.

¹³ K. Cameralis Inspectoratus Budensis Tom. IV. 290.

¹⁴ L. 9. j.

¹⁵ Fp. tanácsi jegyzőkönyv. 1753. május 2.

¹⁶ O. Régi orsz. lev. canc. Lad. KKK fasc. I. No. 3.

¹⁷ Berzeviczy Gergely, Ungarns Industrie und Commerz. Wien 1802, 22.

¹⁸ Fb. Correspond. magistratuales 253/1790.

¹⁹ Schmall Lajos, Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez. Bpest 1899, I. k. 31.

²⁰ A. Einrichtungswerck für das Königreich Ungern. 160. sz. 64. és 69.

²¹ Fb. Misc. ant. 47.

²² Fp. Int. a. a. 3346.

²³ Ennek részleteit l. a szerzőnek „Budapest gazdaságtörténete a manufaktura korszakban” c. kandidátusi értekezése (a M. Tud. Akadémia kézirat-tárában) 210. és kk.

²⁴ Fb. Misc. ant. 41. és 105.

²⁵ Uo. 31/1758.

²⁶ Uo. 25/1749.

²⁷ Fb. Cameralia ant. 31.

²⁸ Fb. Corr. Mag. 1731. márc. 31; Fp. Int. a. a. 1759. II. fasc.

²⁹ Fb. Misc. ant. 579 és 587.

³⁰ K. Acta Hung. Trices. Prot. 1773. 187.

³¹ Fp. Int. a. a. 6016.

³² Uo. 3540.

³³ S. Fol. germ. 137. Abhandlung von dem hung. Dreyssigstwesen.

³⁴ Pach Zsigmond Pál, Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bpest 1952, 133.

³⁵ S. Fol. lat. 269. Scripta diversa de Commercio. Hung. No. 4.

³⁶ S. Quart. Germ. 139.

³⁷ Forbáth, Eugen, Die Geschichte des Pressburger Handels im XVIII. Jahrhundert. Bratislava 1930, 203.

³⁸ Fp. Páncélszoba, VI. sor. 64.

³⁹ Fp. Int. a. a. 1408. és 2039.

⁴⁰ K. Cameralis Inspect. Bud. Tom. V. 75.

⁴¹ Fp. Int. a. a. 4054.

- ⁴² *Schmall* i. m. 293.
⁴³ Fp. Int. a. a. 4818.
⁴⁴ Uo. 4054.
⁴⁵ Uo. 5006.
⁴⁶ N. Salda Contobuch passim.
⁴⁷ Fp. Int. a. m. 4996.
⁴⁸ *Warsak, A.*, Die Wichtigkeit des Handels auf der Donau. Wien 1820, 88.
⁴⁹ Fp. Int. a. a. 5615.
⁵⁰ Fp. Tanácsi jkönyv. 1755. febr. 6; 1797. aug. 22; 1786. júl. 1.
⁵¹ Fp. A pesti kereskedelmi testület iratai: prot. 1794. ápr. 13. Tanácsi jkönyv 1787. márc. 28.
⁵² Fb. Misc. ant. 50; Corr. Mag. 1716. febr. 1. és Fp. Int. a. a. 5615.
⁵³ Fp. Tanács jkönyv. 1738. szept. 9; Int. a. a. 4120.
⁵⁴ Fp. Int. a. a. 354 és 3678.
⁵⁵ Fp. Tanácsi jkönyv. 1793. aug. 31.
⁵⁶ Uo. 1763. szept. 15.
⁵⁷ Fp. Lajstr. Ir. 1784.
⁵⁸ Pest megyei lvtár. Közgyűlési jkönyv. 1784. jan. 27.
⁵⁹ Fp. Tanácsi jkönyv. 1785. máj. 27., 1786. máj. 13. és 29, 1788. aug. 12 és 1793. aug. 21.
⁶⁰ Uo. 1788. aug. 12.
⁶¹ Ez a forint az ezüstvaluta alapján álló pénznem: 10 forint tett egy angol font sterlinget.
⁶² Fp. In. a. m. 3969.
⁶³ *Schröder, Wilhelm*, Fürstliche Schatz- und Rentkammer. 3. kiad. Leipzig 1713. 161.
⁶⁴ L. I./2. fejezetet.
⁶⁵ L. 23. j. 264—5.
⁶⁶ Fp. Int. a. a. 6935.
⁶⁷ Fp. Tanácsi jkönyv. 1797. dec. 20.
⁶⁸ Fp. Processus civiles 1339.
⁶⁹ L. 23. j. 267.
⁷⁰ N., továbbá 23. j. 268. old.
⁷¹ Fp. Tanácsi jkönyv. 1794. júl. 10, 1796. dec. 15, 1798. júl. 14.
⁷² Fp. Relationes a. m. 975.
⁷³ Fb. Tanácsi jkönyv 1745—114.
⁷⁴ Fp. Processus civiles 1339.
⁷⁵ C. Expeditiones 8333/1785.
⁷⁶ C. Regnicol. Lad. KK. fasc. 6. No. 31.
⁷⁷ L. 23. j. 271.
⁷⁸ Fp. Tanácsi jkönyv. 1792. máj. 2.
⁷⁹ Neuer Courier aus Ungarn. 1789. május 12, 14, 16. szám.
⁸⁰ Fp. Rel. a. m. 1208.
⁸¹ H. Polit. Comit. 1787—144—62.
⁸² Fp. Processus civiles 1567.
⁸³ *Marx*, A Tőke. Szikra kiad. I. 678.
⁸⁴ K. Administr. Bud. Exp. Tom. II.—480.
⁸⁵ K. Prot. Veter. Bud. Praefectus. 1769. nov. 19.
⁸⁶ Fp. Tanácsi jkönyv 1787—4278.
⁸⁷ Uo. 1788—45 és 1789. júl. 2.
⁸⁸ N.
⁸⁹ Fp. Tanácsi jkönyv. 1789. szept. 22.
⁹⁰ Uo. 1790. jan. 6.
⁹¹ Uo. 1794. jún. 14.
⁹² *Warsak A.* i. m. 247, 248.
⁹³ K. Acta Trices. Tom IV. 677.
⁹⁴ Fb. Adm. Cam. 1703. jún. 13.

- ⁹⁵ C. Regn. Lad. KK. fasc. I. No. 3.
⁹⁶ *Berzeviczy* i. m. 134.
⁹⁷ Uo.
⁹⁸ K. Intimata Cons. Loc. 1830 rsz. 1744. febr. 5.
⁹⁹ Fp. Tanácsi jkönyv. 1744. szept. 15.
¹⁰⁰ Fp. Int. a. m. 5430.
¹⁰¹ L. 95. j.
¹⁰² Fp. Int. a. m. 5061.
¹⁰³ Fp. Vél. Polg. X. 368.
¹⁰⁴ Fb. Misc. Nova 53/1791.
¹⁰⁵ Fp. Int. a. a. 3108.
¹⁰⁶ Fp. Rel. a. n. 1145.
¹⁰⁷ Fp. Tanácsi jkönyv. 1779. szept. 25.
¹⁰⁸ Ua. 1791. jan. 29., és Mis. 3906.
¹⁰⁹ S. Fol. Germ. 484.
¹¹⁰ Fp. Int. a. a. 4864.
¹¹¹ N.
¹¹² Fp. Tanácsi jkönyv. 1788. nov. 29.
¹¹³ Ua. 1788. jan. 28.
¹¹⁴ C. Régi orsz. lvtár Lad. KKK fasc. 6 No. 36.
^{115–118} N.
¹¹⁹ Fp. Processus Civ. 921. 1832. Mis. a. n. 3906.
¹²⁰ N.
¹²¹ Fp. Lajstrom. ir. 1772.
¹²² Fp. Int. a. m. 6258.
¹²³ Fp. Lajstrom ir. 1783 és 1784.
¹²⁴ S. Fol. Lat. 667. Reflexiones. Almássy.
¹²⁵ Fp. Int. a. m. 236 és 4223.
¹²⁶ Fp. Mis. a. a. 2611 és Rel. a. m. 2465.
¹²⁷ Fp. Int. a. n. 2075 és Rel. a. m. 488.
¹²⁸ H. Dep. Com. 1803—94—7.
¹²⁹ S. Fol. Germ. 178. *Almássy*, *Räsonnierte Statistik*.
¹²⁹ R. Palat. Secr. Jos. Dietae 1802. — LXIV.
¹³⁰ *Mitrofanow, Paul*, *Joseph der Zweiter*. Wien 1910, 353.
¹³¹ N.
¹³² R. Misc. off. 1802. XXII.
¹³³ R. Palat. Secr. Jos. Politica. Acta Statuum fabricarum 1827., r. sz. 39.
¹³⁴ L. 132. j.
¹³⁵ K. Prot. Serici 1801. 2878.
¹³⁶ Fp. Int. a. m. 6172.
¹³⁷ Fp. Tanácsi jkönyv 1805. 3756.
¹³⁸ Fp. Lajstrom irat 1812/13.
^{139–140} N.
¹⁴¹ H. Dep. Com. 1803—24—36 és 40.
¹⁴² Fp. Rel. a. n. 4490.
¹⁴³ *Horváth Mihály*, *Az ipar és a kereskedés története Magyarországon*.
Pest 1868, II. k. 327 kk.
¹⁴⁴ Fp. Tanácsi jkönyv. 1810—6364 és 8785.
¹⁴⁵ Uo. 1809. nov. 17.
¹⁴⁶ N.
¹⁴⁷ No. 6—334 és 365; 12—790; 13—631; 15—144.
¹⁴⁸ R. Lad. No. 15. Fasc. M. No. 7.
¹⁴⁹ R. Praesid. 1808. I.
¹⁵⁰ R. Lad. XX. H. 43.
^{151–152} N.
¹⁵³ H. Dep. Com. 1819—20—44.
¹⁵⁴ Fp. 1810—6364.

- ¹⁵⁵ *Tanulmányok Budapest múltjából XI.* Budapest 1956. Gyömrei Sándor, Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság története, 202.
- ¹⁵⁶ H. Dep. Com. 1818—20—29.
- ¹⁵⁷ N.
- ¹⁵⁸ Fp. Int. a. m. 6894, 7371, 7353, 7405 és 7412.
- ¹⁵⁹ N.
- ¹⁶⁰ The Cambridge modern history, 1934, IX. k. 368.
- ¹⁶¹ Horváth i. m. 325.
- ^{162—169} N.
- ¹⁷⁰ H. Dep. com. 1812—47—14.
- ¹⁷¹ N.
- ¹⁷² K. Benign. Res. 1811. szept. No 3.
- ¹⁷³ L. 167. j.
- ¹⁷⁴ Áldassy—Czobor, Nemeslevelek. VIII. k. 156.
- ¹⁷⁵ Ungvár László, A magyar polgári osztály kialakulása. Századok 1944, 317.
- ^{176—177} N.
- ¹⁷⁸ H. Dep. Com. 1811—48—48.
- ¹⁷⁹ H. Dep. Com. 1811—48—20.
- ¹⁸⁰ H. Dep. Com. 1811—48—1.
- ¹⁸¹ H. Dep. Com. 1812—15—102.
- ^{182—184} N.
- ¹⁸⁵ Körösi József, Adalékok az árak történetéhez. Bpest 1873, 244, 265.
- ^{186—187} N.
- ¹⁸⁸ Fp. Tanácsi jkönyv. 1800 márc. 3.
- ¹⁸⁹ Uo. 1805—6405.
- ¹⁹⁰ R. Misc. Off. 1810—IX.
- ^{191—193} N.
- ¹⁹⁴ Wachtler Bernard, Bemerkungen zu dem Entwurfe einer Wechselordnung. Pressburg 1831, 85.
- ¹⁹⁵ Fp. Tanácsi jkönyv. 1811. márc. 11.
- ^{196—198} N.
- ¹⁹⁹ Fp. Int. a. m. 9068.
- ²⁰⁰ Fp. Rel. an. 3463.
- ²⁰¹ N.
- ²⁰² R. Misc. Off. 1817—II.
- ²⁰³ Schams, Franz, Vollständige Beschreibung der Stadt Pesth. 1822, 456.
- ^{204—207} N.
- ²⁰⁸ Schams i. m. 465.
- ^{209—212} N.
- ²¹³ Bierbauer Virgil adatai alapján. Tanulmányok Budapest múltjából. I. k. 76 és kk.
- ²¹⁴ Schams i. h.
- ²¹⁵ R. Acta Finanz. Secretiora. 1812. XVII.
- ²¹⁶ Fp. Int. a. m. 10755.
- ²¹⁷ C. Acta Gener. 5301/45.
- ²¹⁸ Springer, Anton, Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden. Wien 1867, I. k. 159. kk.
- ²¹⁹ Fp. Int. a. m. 7412.
- ²²⁰ H. Dep. Com. 1815—18—24.
- ²²¹ K. Benign. Res. 1810. szept. No 24.
- ²²² Fp. Rel. a. n. 464.
- ²²³ H. Dep. com. 1811—20—10 és R. Conscription 1828. Vet. Bud. XXXVII.
- ²²⁴ Fp. lajstr. ir. 1812/3.
- ²²⁵ Fp. Int. am. 9455.
- ²²⁶ N.
- ²²⁷ Fp. Rel. a. m. 4402.

- 1932, 131. ²²⁸ *Belitzky János*, A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Budapest
- ²²⁹ *Aldásky—Czobor* i. m. VIII—48.
- ^{230—231} N.
- ²³² R. Epist. Off. 1819. III.
- ²³³ Pach i. m. 233.
- ²³⁴ R. Misc. of. 1817—2.
- ^{235—236} N.
- ²³⁷ Ft. Int. a. m. 9068.
- ^{238—239} N.
- ²⁴⁰ Fp. Rel. a. n. 49.
- ²⁴¹ H. Dep. Com. 1811—50—14.
- ²⁴² Uo. 1831—27—29.
- ²⁴³ Fp. Int. a. n. 4323.
- ²⁴⁴ Fp. Rel. a. n. 4402.
- ²⁴⁵ N.
- ²⁴⁶ O. Acta Tavernicalia Eötvös ; 2504/1838.
C. Acta Gener. 18487/1845.
- ^{247—248} N.
- ²⁴⁹ O. Hétszemélyes Tábla Váltóosztály 7—700/1848.
- ^{250—254} Nc. 20—706 és a 751. csomó.
- ²⁵⁵ H. Dep. Com. 1821—13—48.
- ²⁵⁶ H. Dep. Com. 1824—20—41.
- ²⁵⁷ *Hudeczek, Karl*, Öster. Handelspolitik im Vormärz. Wien 1916, 57.
- ²⁵⁸ H. Dep. Com. 1826—20—63.
- ²⁵⁹ *Sieghardt Rudolf*, Zolltrennung und Zolleinheit. Wien 1915, 52. k.
- ²⁶⁰ H. Normale 32115/1818.
- ²⁶¹ *Mérei* i. m. 27.
- ²⁶² H. Dep. Com. 1819—111—2, 1820—27—4, 21 és 28, 1822—27—19 és
40, 1825—27—23, Fp. Vál. Polg. 1823, Int. a. n. 6012.
- ²⁶³ H. Dep. Com. 1810—50—20.
- ²⁶⁴ H. Dep. Com. 1824—18—9. és 1828—18—22.
- ²⁶⁵ R. Präs. 1821—VII.
- ²⁶⁶ *Hudeczek* i. h.
- ²⁶⁷ *Csaplovics, Joseph*, Gemälde aus Ungarn. Pest 1829, 50.
- ²⁶⁸ Nc. 18—185.
- ²⁶⁹ Fp. Int. a. m. 6943.
- ^{270—271} N.
- ²⁷² Fp. Int. a. m. 6943.
- ²⁷³ N.
- ²⁸⁰ Fp. Int. a. m. 3002.
- ²⁸¹ H. Dep. Com. 1836—27—20/2.
- ²⁸² O. Földmívelés, Ipar és Kereskedelmi Minisztérium 1849—8—9.
- ^{283—284} N.
- ²⁸⁵ H. Dep. Com. 1803—112/a. és 2 és 1819—20—44.
- ²⁸⁶ R. Praes. 1821—2.
- ²⁸⁷ R. Pol. 898/1828.
- ²⁸⁸ Fp. Mis. a. n. 8215 és n. 792/cs.
- ²⁸⁹ N.
- ²⁹⁰ Gemeinnützige Blätter 1826. No. 33.
- ²⁹¹ N.
- ²⁹² R. Arch. Pal. Secr. Misc. Off. 1826—12.
- ²⁹³ H. Dep. Com. 1826—20—54.
- ²⁹⁴ N.
- ²⁹⁵ Fp. Rel. a. n. 3749 és 3846.
- ²⁹⁶ *Aldásky—Czobor* i. m. VIII. 465.
- ²⁹⁷ N.

- ²⁹⁸ *Szekély Gyula*, A magyar bortermelő lelki alkata. Minerva 1922, 181.
²⁹⁹ *Iványi Grünwald Béla*, Gróf Széchenyi István Hitel stb. Budapest
 1930, 96.
^{300–305} N.
³⁰⁶ *Pólya Jakab*, A pesti polgári kereskedelmi testület története. Budapest
 1896, 120.
³⁰⁷ O. Conscripção 1828. Pest város I. csomó.
³⁰⁸ H. Dep. Com. 1823—27—39.
³⁰⁹ C. Acta Gen. 3501/1845.
³¹⁰ Fp. Rel. a. m. 4490 és N. 839. csomó.
³¹¹ *Mérei Gyula*, Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—
 1848. Budapest 1948, 35.
³¹² *Iványi Grünwald Béla*, Széchenyi magánhiteli koncepciója stb. Pécs
 1927, 155. kk.
³¹³ R. Pal Arch. Secr. Praes. 1828. XX.
³¹⁴ L. 307. j.
³¹⁵ N.
³¹⁶ H. Dep. Com. 1840—15—118/a.
^{317–320} N.
³²¹ *Mérei*, Ipartörténet, 175 és kk.
³²² N.
³²³ R. Acta Praes. 1829. X.
³²⁴ *Mérei* i. m. 186.
³²⁵ Uo. 77.
³²⁶ H. Dep. Com. 1832—27—60.
³²⁷ N.
³²⁸ *Belitzky* i. m. 134 és 145.
³²⁹ *Kőrösi* i. m. 44 és 66.
³³⁰ N.
³³¹ *Grünwald*, Széchenyi hitel, i. m. 128, 154.
³³² N.
³³³ Pesther Handelszeitung 1845. március 1.
³³⁴ *Széchenyi*, Levelek. III. k. 297.
³³⁵ H. Polit. Comit. 141—62, 33684.
³³⁶ R. Secr. Misc. Off. 1823. VII.
^{337–342} N.
³⁴³ Pesti Hírlap 1847. márc. 14.
^{344–345} N.
³⁴⁶ Abhandlung zur Geschichte der Stadt Wien. VI. köt. 154.
³⁴⁷ *Sieghardt* i. m. 179.
³⁴⁸ N.
³⁴⁹ *Pólya* i. m. 270 és kk.
³⁵⁰ R. Arch. Zentr. 108/1827.
³⁵¹ H. Dep. Com. 1840—20—13.
³⁵² *Gonda Béla*, Die Ungarische Schiffahrt. Budapest 1899, 49.
³⁵³ N.
³⁵⁴ *Szabad György* kandidátusi disszertációja. Egyetemi Könyvtár 93.
^{355–356} N.
³⁵⁷ Fp. Int. a. n. 3002.
³⁵⁸ N.
³⁵⁹ Fp. Rel. a. n. 13640.
³⁶⁰ *Pólya* i. m. 259.
³⁶¹ H. Dep. Com. 1839—27—28.
³⁶² Fp. Int. a. n. 302.
³⁶³ Fp. Int. a. n. 6701.
³⁶⁴ Gemeinnützige Blätter 1840 No. 201.
³⁶⁵ Fp. Rel. a. n. 260.

- 366—367 N.
 368 L. 155. j. 206 és kk.
 369 N.
 370 O. A Magyar Kereskedelmi Társaság levéltörédékei. Koppely levelek.
 371—373 N.
 374 R. 754/1840 Locz.
 375 R. 940/1841 Locz.
 376 Fp. Misc. a. n. 9803.
 377 R. Jog. 910/819.
 378 H. Dep. Com. 1845—31—29.
 379 Pesther Handelszeitung 1846. ápr. 18.
 380 R. Pal. Secr. Misc. Off. 1840/10.
 381 K. Ben. Res. 1842. jún. No. 49.
 382 Uo. 1847. dec. No. 76.
 383 N.
 384 *Pólya Jakab*, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. Budapest
 1892, 152.
 385—388 N.
 389 R. Lad. XX. No. 20. Sub. A.
 390 Uo. No. 20 Fasc. J. No. 61.
 391 H. Dep. Com. 1843—63—1.
 392 *Mérei*, Ipartörténet, 27, 219.
 393 N.
 394 *Sieghart* i. m. 143.
 395 H. Dep. Com. 1801—66—34.
 396 Fp. Int. a. n. 7675.
 397 Fp. Int. a. n. 4840, és 7613. N. 910. csomó.
 398 N.
 399 *Kossuth Lajos*, Jelentés az első magyar iparmű kiállításról. 48.
 400 Fp. Mis. a. n. 13185 és Int. a. n. 3849.
 401 Fp. Int. a. n. 6454.
 402 Pesther Handelszeitung 1845. nov. 1.
 403 Fp. Rel. a. n. 11150.
 404 Rel. a. n. 11161, 11164, 11322, 11555.
 405 *Pólya*, A pesti polgári kereskedelmi testület, i. m. 312.
 406 Fp. Vál. Polg. 1845. október.
 407 Pesti Hírlap 1841. febr. 17.
 408 N.
 409 L. 405. j. 264.
 410 Magyar Nemzet Története (Millenáris). X. köt. 532.
 411—413 N.
 413 O. Tárnoki Bírósági jegyzőkönyvek 1824—33.
 414 R. Arch. Secr. Misc. Off. 1832. IV.
 415 R. Syst. 1830—850.
 416 R. Lad. XX. No. 20. Sub. A.
 417 N.
 418 O. Bírósági Hétszemélyes Tábla Váltóosztály 7—112.
 419 *Kubinyi András*, Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok
 Budapest múltjából XI. k. 1956, 289.
 420 H. Dep. Com. 1842—10—2/a.
 421 *Pólya*, Banktörténet, i. m. VI. melléklet.
 422 L. 420. j.
 423 *Pólya* i. m. IV. melléklet.
 424 Uo. 69—72.
 425 Uo. XX. melléklet.
 426 R. Nádori 2531/1846 k. polg.
 427 O. Vörös Antal gyűjtemény 1463.

⁴²⁸ Fenyvessy Adolf, A Pesti Hazai Első Takarékpénztár közgyűlése. Budapest 1890, 22.

⁴²⁹ N.

⁴³⁰ O. Földművelés, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium Kereskedelmi Osztály 1848—3—8.

⁴³¹ Pólya, A pesti polgári kereskedelmi testület története, 427.

⁴³² Pólya, Banktörténet, 114.

⁴³³ Pólya, uo. 429.

^{434—435} N.

⁴³⁶ O. Földművelés, Ipar és Kereskedelmi Min. Kereskedelmi Osztály 1849—8—3 és 41.

⁴³⁷ Pólya, Banktörténet, 306 k. és 315.

⁴³⁸ O. Földművelés, Ipar és Kereskedelmi Min. Keresk. Oszt. 1849—3—a.

⁴³⁹ Pólya i. h.

⁴⁴⁰ O. Földművelés, Ipar és Kereskedelmi Min. Keresk. Oszt. 1849—3—6.

⁴⁴¹ O. Regn. Lvt. Lád. No. 20. Fasc. J. No. 61.

III. Дьёмреи

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РОЛЬ ТОРГОВОГО КАПИТАЛА В Г. ПЕШТ-БУДА ДО 1849 Г.

Нам известно о существовании торгового капитала в Буде в XIV и XV столетиях, но наши исследования не распространяются на средние века, потому что большинство торговцев столицы в ранние средние века были странствующими торговцами из Италии и Южной Германии, и их капиталы таким образом имели тоже подвижный характер. В развитии торгового капитала в г. Пешт-Буда отсутствует непрерывная связь между периодом до поражения под Мохачем (1526 г.) и временем, последовавшим после освобождения города от турецкого владычества (1686 г.) точно так, как и между римскими городами и возникшими на их месте средневековыми городами. После освобождения от турецкого ига столица стала «*tabula rasa*» и в торговом отношении.

Главным тормозом коммерческого развития г. Пешт-Буда в XVIII веке был узкий рынок и его очень медленное расширение. Торговый оборот в Пеште в первой половине XVIII века не достигает оборота даже прочих крупных венгерских городов и лишь в последних десятилетиях этого века Пешт стал центром торговли Венгрии. Главным толчком подъема было обстоятельство, что развивающаяся австрийская крупная промышленность все более нуждалась в венгерском сырье. Пештский торговец, однако, был вернее лишь агентом австрийского оптовика и маклером венгерского помещика. Итак, даже при наличии теоретических условий накопления торгового капитала, экономическая политика венского правительства, особенно в начале возникновения колониального строя, была направлена на раздробление образующегося торгового капитала, потому что австрийская экономическая политика осознала, что накопление торгового капитала порождает промышленный капитал. Укрепление торгового капитала затруднялось особенно тем, что главнокомандование в Буде почти с неизменной силой продолжало военную эксплуатацию, начатую во время царствования Леопольда. Возникший небольшой торговый капитал образовался в пользу итальянских фирм, возникших под эгидой военщины, члены которой были заинтересованы в качестве неофициальных компаньонов. Крупнейшая итальянская фирма в Буде в середине XVIII века, Бернукка была в то же время главным здешним агентом промышленных предприятий Австрийского восточного общества, значит ее интересы были противоположны интересам могущей образоваться венгерской мануфактуры. Это было одним из препятствий превращению самого крупного здешнего торгового капитала того времени в промышленный.

К середине столетия военная эксплуатация прекратилась, но со вступле-

нием в силу таможенного тарифа в 1754 г. начался торгово-политический период колониальной системы. Ввиду неразвитости австрийской промышленности венская таможенная политика еще не очень стремилась принуждать Венгрию покупать исключительно австрийские промышленные товары, и пока удовлетворялась сохранять за венскими торговцами прибыль, получаемую из перепродажи ввезенных в Венгрию товаров. Прекращение непосредственных заграничных связей венгерских торговцев повлекло за собой укрепление господства австрийской промышленности над венгерской торговлей продуктами.

Была, однако, брешь в фортификационной системе колониальной политики — турецкая граница. Австро-турецкий мирный договор 1718 года обеспечил широкие привилегии подданным султана в странах Габсбургов. Эти торговцы со своей так наз. греческой находчивостью и связями с левантйским капиталом имели в Венгрии широкие возможности. Их число вчетверо превышало число «немецких католических» буржуазных гражданских торговцев в Пеште. Начиная с 60-ых годов австрийская экономическая политика старалась воспрепятствовать накоплению крупного капитала в греческих руках. Если таковые все же возникали, она стремилась направить размещение капитала вне торговли и промышленности. Одна за другой принимались меры против греческих торговцев, с другой же стороны облегчалась покупка недвижимости. К этому прибавлялось все чаще присвоение дворянства богатым грекам. Внедрение дворянской формы жизни грекам было целесообразным методом разложения торгового капитала. Под влиянием этих мероприятий началось регрессивное развитие торговли пештских греков.

Накопление торгового капитала наталкивалось и на местные преграды. Венское правительство получило неожиданную помощь от пештского городского совета. Защитой цеховых форм торговли местные власти стремились воспрепятствовать возникновению нового слоя торговых парвеню, который захватил бы в свои руки власть старого слоя патрициев над городом. Другим методом было недопущение оседлости евреев в городе, которые путем своих семейных связей с капиталистами, главным образом в Моравии могли бы способствовать образованию капитала; таким образом эти евреи жили в Обуде почти до конца столетия, их право на жительство и в дальнейшем было сильно ограничено в течение первой половины XIX столетия. Многодесятилетнее придирчивое отношение городского совета и торговой организации к старающимся утвердиться более крупным коммерческим предприятиям весьма отрицательно сказывалось на процессе роста торгового капитала.

Концентрация финансового капитала — в отличие от Запада — у нас первоначально осуществлялась не в руках торговцев, т. е. происходила в круге элементов, стоящих вне производства. Следовательно возник удушливый недостаток в деньгах и кредите. Феодальный правовой строй, особенно беззащитность кредитов под вексель, очень затрудняли получение товарного кредита. В течение продолжительного времени венское правительство безразлично относилось к феодальной юрисдикции, осуществляющейся и в торговых процессах, но когда венские фабриканты стали терпеть убыток из-за медлительности, проявляющейся в процессах в Венгрии, то королевский декрет 1775 года обеспечил привилегированное положение австрийских фирм перед венгерскими судами. Значит австрийский капитал получил быструю судебную защиту, в то время как капитал венгерского торговца равмелчался в необозримом лабиринте феодального судопроизводства.

При таких условиях развитие отдельных отраслей торговли было довольно слабо даже в конце столетия. В торговле продуктами в большинстве случаев помещик заключает сделки непосредственно с иностранным торговцем. Табачная торговля была в руках венской табачной монополии. В области же самого значительного экспортного товара — рогатого скота — привилегированное положение венских мясников и их закупщиков поставило венгерских экспортеров рогатого скота в чрезвычайно невыгодное положение. В одной лишь отрасли торговли — бакалейных и химических товаров — образовалось предприятие более крупного масштаба, да и это было лишь филиальное отделение в Пеште одной из венгерских фирм. При скудном накоплении капитала торговый капитал едва мог участвовать в промышлен-

ленных начинаниях. В конце столетия ни одна из пештских мануфактур не была создана торговым капиталом.

Во время французских вой роль и торгового капитала в известной степени изменилась по отношению к его положению в XVIII столетии. Преувеличено принятое до сих пор то представление, будто бы экономическое влияние продолжавшейся четверть столетия войны вызывало подъем торговли. Слабость торгового капитала сильно парализовала эксплуатацию так наз. военной конъюнктуры пештской торговли, возможностей вывоза венгерских продуктов. Даже в самом конъюнктурном товаре — шерсти венгерской экспортной торговлей управляли исключительно венские фирмы. Сильно преувеличивает М. Хорват, утверждая, что экономическую основу Пешта отчасти заложила наполеоновская континентальная блокада. Действительно, в Пеште сильно оживился торговый оборот, главным образом в бакалейных льтоварах, но этим поживились нездешние дельцы, но группа левантйских и ита-янских торговцев, временно собравшихся в Пеште, в числе которых сным выдающим членом был прибывший сюда из Каира итальянец Луиджи Чини. Пештские торговцы были скорее статистами во внезапно наступившей торговой конъюнктуре. Пешт, по своему географическому расположению был городом пригодным играть эту роль, но к концу вызванной конъюнктурой блокады венское правительство, стараясь передать эту роль Вене, постановило, построить путь Зимонь—Печ—Шопрон—Вена, т. е. маршрут, обходящий Пешт, и обеспечить в транзитном обороте льготные пошлины лишь для поставок, направленных в венскую таможню.

Девальвация 1811 года означала сильный оброк по отношению торгового капитала постольку, поскольку валоризировать можно было лишь возникшие на основе документов обязательства. Большинство активов венгерских торговцев — вследствие неразвитости системы займов с выдачей векселей — состояло из бухгалтерских кредитов, не документированных векселем, что повлекло за собой уничтожение большинства их активов. Активы крупнейшей пештской фирмы (Каппель) едва превышали в 1816 году сумму в годы до «военной конъюнктуры». Преувеличено и то утверждение, что во втором десятилетии XIX столетия преобладающая часть строек в Пеште опиралась на торговый капитал. Среди домовладельцев построенных в возникающем в то время новом районе «Липотварош» красивых домов в стиле классицизма было лишь немного торговцев. Вклад в промышленность торгового капитала образовавшегося во время войны был незначителен.

В то время как за годы военной конъюнктуры в Пеште не наблюдался значительный рост торгового капитала, послевоенный кризис и застой, продолжавшийся полтора десятилетия, сильно уменьшил его. После Ватерлоо отмена венских и заграничных кредитов подорвала основы торговой жизни. Кредитный кризис породил неплатежеспособность, вызывая тем самым волны объявлений неплатежеспособности и банкроты. Из едва двухдесятилетней пештской еврейской колонии, насчитывавшей 50 фирм. 31 объявила неплатежеспособность. В апреле 1826 года вследствие банкротства венского банка Фрис еще более сузились кредиты, предоставленные австрийскими фирмами торговцам в Венгрии. Вторым корнем послевоенного экономического кризиса было подавление товарного рынка, вследствие чего катастрофическими стали в первую очередь цены на хлеб. Все же были продукты, цены которых не падали, итак можно было говорить о частичной конъюнктуре в экономическом кризисе. Самый обильный в то время источник шерсти — Испания — иссяк вследствие военных разрушений, и английская сукная промышленность распространила свои закупки и на венгерский рынок. Большой конъюнктурой пользовался и табак. Конъюнктура этих двух товаров не только обеспечивала значительную прибыль для фирмы Каппель, но и создала превосходивший даже капитал Каппеля капитал фирм Водиамер и Ульмани. Несмотря на это, полученные из торговли шерстью и табаком прибыли во время кризиса не переходили в промышленные предприятия. Кроме сахарного завода Лихтль ни одно из шести заводских предприятий, зарегистрированных в 1828 году, нельзя рассматривать как основанные торговым капиталом, причем основной капитал упомянутого сахарного завода не создавался торговлей конъюнктурными товарами, а рыночной торговлей.

Застой, последовавший за кризисом, прекратился к началу 30-ых годов, но изменение, означающее переворот, наступило лишь к середине этих лет. Подъему, однако, препятствовали финансовые факторы: феодальная правовая система, закон о векселях и отсутствие отечественной организации кредита. Австрийский национальный банк не принимал документов, сроки которых были более трех месяцев, что заранее исключало возможность дисконта преобладающего большинства векселей из Венгрии. Кроме того, эмиссионный банк не предоставлял пештским дебиторам ссуды под заклад, что сильно препятствовало венгерским торговцам покупать акции. Все же внутренний рынок расширялся, население Пешты, насчитывавшего в начале столетия лишь 30 тыс. жителей, в 1848 г. возросло до 110 тыс. Из числа факторов вызывающих расширение рынка весьма значительным является появление парохода на Дунае, вследствие чего речной транспорт стал на половину дешевле, и сильно уменьшились сроки поставок. В результате всего этого новые промыслы включаются в товарный оборот, ускоряется и оборот капитала торговли продуктами. Пароход сделал возможным, что венгерская пшеница почти вытеснила из венского рынка австрийский хлеб, поставляемый в Вену из провинции путем гужевого транспорта.

Новые отношения могли создаваться между Пештом и провинциями вдоль нижнего течения Дуная. В Пеште сконцентрировался отправляемый туда вывоз железа, транспорт сербского поташа и сливы. То что конъюнктура блокады не могла осуществить — транзитный оборот в руках пештских торговцев, — было осуществлено дунайским пароходством в первом десятилетии его существования. Достояние фирм Воданер и Ульманн в это время уже превышает один млн. форинтов, начиная же со второй половины 30-ых годов фирма Каппель превращается из оптовика в банкира. Интересно, что очень значительная в валовом отношении текстильная торговля не приводила к особенно значительным накоплениям капитала, именно вследствие своей раздробленности. Лишь небольшая часть текстильного ввоза шла через руки пештских торговцев, большая его часть проводилась пештскими складами австрийских заводов, и большие количества текстильных изделий продавались их агентами на пештских ярмарках. Все-таки под влиянием движения обществ защиты некоторые текстильные оптовики начали вкладывать свой капитал в промышленные начинания, но эти предприятия не имели прочного успеха. В 1848 году их рабочие разошлись, многие из них вступили в хонведскую армию, и эти заводы были вынуждены прекратить работу. Несравнимо больше промышленных капиталовложений был текстильный торговый и вообще еврейский торговый капитал, вложенный в недвижимое имущество вроде домов. Ввиду того, что евреи не могли быть домовладельцами, главными вложениями еврейского торгового капитала были сосуды под залог на дома, дающие им право на доходы от домов.

Первым учреждением венгерской кредитной организации был основанный в 1841 году Пештский венгерский коммерческий банк. История его первого торгового года вскрывает слабости торгового капитала. Основной капитал достиг половины установленной в уставе суммы лишь в 1847 году, и из выплаченных акций торговцам приходилось лишь 43 процента. Но даже этот небольшой начальный капитал нельзя было некуда поместить для получения прибыли. Примерно половина денежного капитала не приносила прибыли, банк страдал от обилия денег, из-за отсутствия регулярной финансовой жизни он предоставлял скорее ипотечные кредиты на недвижимое имущество, что вызывало неодобрение даже со стороны королевского наместника Йозефа.

Под влиянием мартовских событий 1848 года австрийские оптовики взяли обратно предоставленные пештским торговцам кредиты, вследствие чего наступил бы серьезный кризис, поэтому первым постановлением правительства Баттьяни был издан указ, по которому в случае наличия в будайской главной кассе наличных, превосходящих на один млн форинтов трехмесячный спрос, то половину наличной суммы следует ассигновать Торговому банку для предотвращения застоя в торговле. Относительно скромная величина этой суммы ярко показывает, насколько слаба была сила капитала торгового центра страны, и настолько узок был

круг кредитов, которым Вена держала венгерскую торговлю в подчинении. Об этом же свидетельствует разделение всеобщего убытка, причиненного после капитуляции под Вилагошем уничтожением банкнотов Кошута. О сравнительно небольшом ущербе, понесенном пештскими торговцами, говорит то, что они желали создания подсобной кредитной кассы, с капиталом лишь один млн. форинтов, но даже и эта, сравнительно небольшая сумма не была предоставлена.

В 1843 году перед торговой комиссией Национального Собрания Каппель оценил денежный оборот Венгрии в 9 млн форинтов, включая сюда и капитал оптовой торговли. Хотя эта цифра и свидетельствует о значительном росте денежного оборота по сравнению с началом XVIII столетия, сумма эта была все же слишком скромна для того, чтобы в середине XIX века торговля разрешила свою задачу — быть предшественником превращения в промышленный капитал.

Adatok Buda építészetéhez a XIX. század első felében

Buda építésze a XIX. század első felében — különösen a magán-építészet — meglehetősen ismeretlen. A kor művészetének összefoglaló ismertetése¹ szerint „a Váron kívül nem sok a számbavehető építészeti munka”. Ott is csak a Sándor-palota építésével foglalkozik, magánépítkezést ezenkívül egyetlenegy sem említ. A kor klasszicizáló építészetét feldolgozó, hatalmas anyagot felölelő nagy kötet² kiváló szerzői is kevés adatot közölnek a budai építőmesterekről és műveikről. Egyéb munkáikban sem fordul elő több budai adat. A klasszicizáló építészet harmadik kutatója a pesti építőmesterekről szóló művében³ közöl néhány budai építőmester működésére vonatkozó adatot, de budai műveikről nagyszámú összefoglaló és részlettanulmányában sem emlékezik meg. Budapest művészettörténete kiváló egyetemes művelőjének néhány művéből⁴ kitűnik, hogy ezt a területet is ismeri, de minthogy elsősorban a barokk művészettel foglalkozik, erről a korról máig nélkülözzük közleményeit.

Pedig Schams Budáról szóló ismertetése,⁵ amely pontosan a kor derekán, 1822-ben kelt, sok új épületről emlékszik meg, sőt egyes városrészeknek, különösen a Tabánnak az 1810. évi tűzvész utáni teljes és városias jellegű, ízléses újjáépítéséről ír.

Ennek a szerény, jórészt forrásközlő dolgozatomnak az a célja, hogy fővárosunk építéstörténeti térképének ezt az üres foltját néhány vonással — ha vázlatosan is — kitöltse és ezzel a további kutatást, majd az összefoglaló feldolgozást megalapozza.

Buda történetében ez a korszak teljes zárt egység, amely a város fejlődésében egyúttal döntő is volt. Amióta II. József 1782-ben Pozsonyból ide helyezte át a kibővített hatáskörű helytartótanácsot,⁶ a királyi kamarát és az összes kincstári hivatalokat, majd az 1790-i országgyűlésen Budán megválasztott Sándor Lipót és utána az 1796-ban megválasztott József nádor állandó székhelye lett Buda, az osztrák abszolutizmus magyarországi kormánya itt összpontosult. Különösen érvényesült ez 1812-től 1825-ig, amikor az elnyomó kormányzat nem hívott össze országgyűlést.

A napóleoni háborúk elől Magyarországra menekült ausztriaiak — ha ideiglenesen is — szintén hatottak a város lakosságának s ezzel külső és belső arculatának kialakulására.